

259c

“ЎЗБЕКИСТОН”

А.Қ. Исмоилов, Ғ.П. Лафасов

ЎЗБЕК ТИЛИ

У 81.6
И

А.Қ. Исмомлов, Ў.П. Лафасов

Ўзбек тили

МАШҚЛАР ТЎПЛАМИ

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги олий ўқув юртларининг русийзабон гуруҳлари
талабалари учун қўлланма*

ТОШКЕНТ «ЎЗБЕКISTON» — 2002

Шартли қисқартмалар:

Маҳ. Кош. — Маҳмуд Кошгария
Ю.Х. Ҳожиб. — Юсуф Ҳос Ҳожиб
И.И. Ал-Бух. — Имом Исмоил Ал-Бухорий
А. Юғла. — Аҳмад Юғлакий
П. Маҳ. — Паҳлавон Маҳмуд
А. Н. — Алишер Навоий
Чулпон. — Абдулхамид Чулпон
А. О. — Абдулла Оринов
Э. В. — Эркин Воҳидов
Ғайн. — Раҳматулла Ғафуров (Ғайн)
И. С. — Иззат Султон
О. М. — Омон Матжон
А. К. — Абдулла Қодирий
М. И. — Мирзакалон Исмоилий
А. Қаҳ. — Абдулла Қаҳҳор
П. Т. — Парла Турсун
П. К. — Пиримқул Қоширов
Ҳ. Н. — Ҳақим Назир
Ю. Ш. — Юсуф Шомансур
Ойбек. — Мусо Тошмуҳаммад Ойбек
УТНД. — Ўзбек тилининг изоҳий лугати
Ғ. Ғ. — Ғафур Гулом
Ас. М. — Асқад Мухтор
М. Ш. — Мақсуд Шаншоода
Ш. Р. — Шароф Рашидов
У. Ҳ. — Уткир Ҳошимов
Ҳ. О. — Ҳамид Олмижон
С. З. — Саида Зуннунова
И. Р. — Иброҳим Раҳим
С. А. — Саид Аҳмад
Мир О. — Мирқарим Осим
Миртемир. — Миртемир Турсунов
Лев Т. — Лев Николаевич Толстой
М. С. — Муҳаммаджон Солинов
С. Р. — Саид Рашидов
М. Қ. — Мақсуд Қориев
А. Р. — Аҳмад Раҳмат
А. Д. — Аҳмад Дамин
М. Али. — Муҳаммад Али
У. У. — Ухтам Усмонов

С. К. — Саъдулла Кароматов
С. Абдуқаҳҳор. — Самии Абдуқаҳҳор
Яшин. — Комил Яшин
А. Р. — Аҳмадали Ризаев
А. Авлон. — Абдулла Авлоний
И. П. — Исмоил Парпиев
Шухрат. — Фулом Алимов (Шухрат)
Н. А. — Назира Акрамова
Т. М. — Тоҳир Малик
Э. С. — Эркин Самандар
Я. И. — Ялдат Ибёсов
Ғайратий. — Абдураҳим Абдулла ўғли
Мирмуҳсин. — Мирмуҳсин Мирсандов
Н. Ф. — Носир Фозилов
Н. Т. — Норкул Тиловов
М. О. — М. Очилов
И. Р. — И. Раҳматов
О. У. — О. Усаров
С. Н. — Самар Нуров
А. Б. — Айтбой Бекимбаев
А. Аши. — Акром Аминов
Ж. Р. — Жаббор Раззоқов
Р. Ф. — Раҳмат Раҳимов
В. Гюга. — Виктор Гюга
Х. Т. — Худойберди Тўхтабоев
О. Мухтар. — Омон Мухтор
Ж. Ш. — Жуманнўз Шарипов
О. Ҳ. — Оқилжон Ҳусан
У. Х. М. — Ўзбек халқ мақоллари
Т. П. — Турғун Пулат
Ш. Х. — Шукр Холмирзаев
М. К. — Мурад Калонхон
Ф. Й. — Фозил Йўлашов ўғли
У. Умар. — Улмас Умарбеков
Ҳ. Ғ. — Ҳамид Гулом
Ҳ. Х. — Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий
Т. Мурад. — Тоғай Мурад
С. Абдулла. — Собир Абдулла
С. Айп. — Садриддин Айипий
А. Ясса. — Аҳмад Яссарий

СЎЗ БОШИ

"Ўзбек тили" курсининг илмий-назарий ҳамда амалий масалаларини ҳар томонлама чуқур ва пухта эгаллашда амалий машғулотларнинг аҳамияти бениҳоя каттадир. Шу сабабли нофилологик олий ўқув юр்தларининг ўқув режасида мазкур курсга ажратилган соатларнинг деярли ҳаммаси амалий машғулотлар учун режалаштирилган.

Олий ўқув юр்தларининг русийзабон гуруҳ талабалари учун мўлжалланган ушбу қўлланма "Ўзбек тили" курси дастури асосида тузилди. Унинг вазифаси талабаларга шу курсдан амалий билим ва малака ҳосил қилишда кўмаклашидир.

"Машқлар тўплами"да "Ўзбек тили" курсининг деярли ҳамма бўлимлари ("Кириш", "Фонетика", "Орфоэпия", "Графика ва орфография", "Морфемика", "Сўз ясалиш", "Морфология" ва "Синтаксис") юзасидан материаллар берилди. Шунингдек, қўлланманинг охирига суҳбатлар ва матнлар илова қилинди.

Машқлар тўпламини тайёрлашда шу курс бўйича нашр этилган дарслик ва қўлланмаларга, назарий ҳамда ўқув-услубий адабиётларга суянилды. Амалий машғулотларни олиб бориш соҳасидаги илғор тажриба ва услублардан фойдаланилды.

Машқ топшириқларини тузиш ва матнларни танлашда уларнинг амалий машғулотлар самарасини ошириши ва талабалар фаоллигини кучайтиришига алоҳида эътибор берилди.

Машқ учун матн материаллари бадиий, публицистик (маърузага оид) ва илмий-оммабоп адабиётлар, турли иншони лугатлар, халқ мақоллари ва ҳикматлари тўпла-

И 4602020400 - 102
М 351 (04) 2002

ISBN 5-640-03044-5

© «Ўзбекистон» нашриёти, 2002 й.

ани ҳамда бошқа ёзма манбалардан танланди. Танланган матнлар лингвистик малакани мустаҳкам ўзлаштиришга кумаклашуви билан бирга, талабаларга маълум бир билим, баъний-эстетик завқ ва таълим-тарбия беради.

Муаллифлар қўлланмани яхшилаш ва такомиллаштиришга ёрдам берувчи танқидий фикр-мулоҳаза, таклиф ва тавсияларни мамнуният билан қабул қиладилар.

МУСТАҚИЛ ДАВЛАТ

1991 йилнинг 31 августида Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат деб эълон қилинди. Математика фанининг отаси Муҳаммад Ал-Хоразмий; машҳур шифокор ва табиб, жарроҳлик илмининг асосчиси Ибн Сино; қомусий олим, биринчи глобусни яратган даҳо Абу Райҳон Беруний; фалсафа фанининг асосчиларидан бири Ал-Фаробий; ислом динининг тенгсиз мутафаккирлари Имом Ал-Бухорий, Ат-Термизий, Баҳовуддин Нақшбанд; буюк жаҳонгир ва соҳибқирон Амир Темури; улуғ олим ва мунажжимлар Мирзо Улуғбек ва Али Қушчи; зулдисонайн шоир ҳамда мутафаккир Алишер Навоий; шоҳ, шоир ва олим Заҳриддин Муҳаммад Бобур; драматург ва олим Абдурауф Фитрат; ёзувчи Абдулла Қодирий; шоирлар Абдулҳамид Чўлпон, Абдулла Ориф мана шу юрт фарзандларидир.

Мустақил давлатимизни ҳозиргача жаҳоннинг 130 мамлакати тан олди. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлган Ўзбекистон ўзининг олтини, табиий ва минерал, қорақўли, қумуши, урани, пахтаси ва нефти билан жаҳонга машҳурдир.

Ҳурматли Президентимиз И.А.Каримовнинг саъй-ҳаракатлари билан ўлкамизда енгил машиналар, кичик автобуслар ишлаб чиқарадиган заводлар қурилди. Миллий мафкурамиз шаклланмоқда, маданиятимиз эса янада юксалмоқда. Халқимизнинг қадимий обидалари қайта таъмирланиб жиҳозланмоқда. Ўзбекистоннинг ривожланиши қишлоқ хўжалиги ва саноат мамлакати бўлиши учун илк пойдеворлар қўйилмоқда.

КИРИШ

1-машқ. Мақоллар ҳамда тўртликларни ўқинг, таржима қил
ед олинг.

I. 1. Қуш қанатин, эр атин (Қуш қаноти билан, эр оти билан). 2. Этли, тирнақли эзирмас (Этни тирноқдан ажратиб бўлмайди). 3. Қут белгуси билик (Билим — бахт белгиси). 4. Эрдам баши тил (Одобнинг боши тил). 5. Тилин тугмишин тишин йазмас (Тил билан тугилгани, тиш билан ечиб бўлмас). (Маҳ. Кош.)

II. 1. Қара баш яғиси қизил тил турур,
Неча баш еди бу, тақи ма еюр.
Башингни тиласанг, тилингни кўдаз.
Тилинг тегма кунда башингни еюр.
(Қора бош ёви бу қизил тил турур,
Неча бош еди у, яна ҳам еюр,
Бошинг соғлиги-чун тийиб юр тилинг,
Тилинг истаган кун бошингга етур.)

2. Атанг пандини сан қатиг тут, қатиг,
Қутадга, кунунг бўлга кундин татиг.
Атангни, анангни севўндур туши,
Янўт берга тапўнг туман минг асиг,
(Ота пандига сен тугал қил амал,
Қут келиб, толеинг кулар ҳар маҳал.
Отангни, онангни севинтир мудом,
Бу хизматг етиргай тилакка тугал).

(Ю.Х. Ҳожиб.)

2-машқ. Ҳадис ҳамда тўртликларни ўқинг, таржима қилинг ва ёд
олинг.

I. 1. Абу Ҳурайра айтадилар: Расулulloҳ: "Уч тоифа ки-
шиларнинг дуоси ҳеч шубҳасиз Аллоҳ Таоло қошида мақ-
булдир: мазлум кишининг дуоси, мусофирнинг дуоси ва
ота-онаниннг дуоси", — деганлар. (И.И. Ал-Бух.)

II. 1. Оқил эрсанг ғарибларнинг кўнглин овла,
Мустафодек элни кезиб етим ковла.
Дунёпараст ножинслардан бўюн товла.
Бўюн товлаб дарё бўлиб тошдим мано.
(А. Ясса.)

2. Биликлик керакли сўзин сўзлаюр,
Кераксиз сўзини кўмуб кезлаюр.
Биликсиз не айса аюр уқмайин,
Анинг ўз тили ўз бошини еюр.
(А. Юғна.)

3. Оҳ тортган чоғингда йўлга кўз тутгил,
Йўлда кудуқ бордур эҳтиётинг қил,
Дўст уйида маҳрам бўлган вақтингда,
Қўлингни, кўзингни, дилни тия бил.
(П. Маҳ.)

3-машқ. Туяқлар ҳамда ҳикматли сўзларни ўқинг, таржима қилинг
ва ёд олинг.

I. 1. Кўнглума ҳар ёнқи боқсам, доғи бор,
Ҳар неча дардимни десам, доғи бор.
Қилча танга борй ишқинг ёр эди,
Бар сори бўлди фироқинг доғи бор.
(Лут.)

2. Ё раб, ул шаҳду шакар ё лабмудур?
Ё магар шаҳду шакар ёлабмудур?
Жонима пайваста новак отқоли
Гўмза ўқин қошига ёлабмудур?

II. 1. Чин сўз — мўътабар, яхши сўз — мухтасар.
2. Тилга ихтиёрсиз — элга эътиборсиз.
3. Одами эрсанг, демагил одами.
Оғиким йўқ халқ фамию динг нами.

4-машқ. Шеърни ўқинг, таржима қилинг ва ёд олинг.

Кўнгил

Кўнгил, сен мунчалар нега
 Кишанлар бирла дўстлашдинг?
 На фарёдинг, на додинг бор,
 Нечун сен мунча сустлашдинг?
 Ҳақорат дилни оғритмас,
 Тубанлик мангу кетмасми?
 Кишанлар парчаланмасми?
 Қиличлар энди синмасми?
 Тириксан, ўлмагансан,
 Сен-да одам, сен-да инсонсен,
 Кишан кийма,
 Бўйин эгма,
 Ки сен ҳам ҳур туғилгансан!

(Чўлпон.)

5-машқ. Шеърни ўқинг, таржима қилинг ва ёд олинг.

Она тилимга

Минг йилларким, булбул каломи,
 Ўзгармайди, яхлит ҳамиша.
 Аммо шўрлик тўтининг ҳоли,
 Ўзгаларга тақлид ҳамиша.
 Она тилим, сен борсан, шаксиз,
 Булбул номин куйга соламан.
 Сен йўқолган кунинг, шубҳасиз,
 Мен ҳам тўти бўлиб қоламан.

(А.О.)

6-машқ. Қуйидаги сўзларни тўғри талаффуз қилинг. Жадвалга қўшимч сўзлар иловчи қилинг, таржима қилинг ва гаплар тузинг.

Арабий тилда	Шева (диалект)да
нармон	шоти, занги
оша	ойи, эна, ая, бийи
ёшник	болиш, дастуқ, така

тухум	маяк, йимиртқа
ўрик	зардоли
ари	замбур
донра	чирманда, дап, зағам

ФОНЕТИКА

1-машқ. Сўзларнинг талаффузини қиёсланг. Таржима қилинг ва улар шитирокида гаплар тузинг.

Ўзбекча	Русча
кон	конь
она	она
ос	ось
пора	пора

2-машқ. Сўзларни тўғри талаффуз қилинг. Уларни кўчириб ёзинг ва гаплар тузинг.

- 1) кўл — рука 2) кўз — глаза 3) кўл — озеро 4) ўн-десять
 кул — раб куз — осень кул — пепел ун-мука
- 5) ўч-месть 6) жўн-слабо 7) ўй — дума 8) тўн-чапан
 уч-три жун-шерсть уй — дом тун — ночь
- 9) кўш-двойной 10) ўйланмоқ — задуматься
 куш-птица уйланмоқ — жениться
- 11) кўч-имущество 12) гўл-наивный (человек)
 куч-сила, мощ гул-цветок

3-машқ. Қуйидаги тез айвонларнинг талаффузини ўзлаштиринг. Кўчириб ёзинг ва ёд олинг.

- Оқ чойнакка оқ қопқоқ,
 Кўк чойнакка кўк қопқоқ.
- Тўра тўқайнинг тўридан тўртта тўтини тўрда тутди.

4-машқ. Сўзларнинг тўғри талаффузини ўзлаштиринг. Уларни кўчириб ёзинг ва гаплар тузинг.

- 1) эн — ширина   2) эл — народ   3) эт — мясо
 энг — тесидо   ил-повесь   ит-собака
- 4) эримок — таять   5) эс — ум   6) эссиз — глупый
 иримок — гнить   ис — запах   иссиз — без за-
 паха
- 7) эз — дави   8) эмламоқ — производить прививку
 из — след   имламоқ — манить

5-машқ. Куйидаги тез айтишларнинг талаффузини ўзлаштиринг. Кўчириб ёзинг ва ёд олинг.

1. Эркин эшкакни эшди.
2. Иномжон ипни илгакка илди.

6-машқ. Сўзларни тўғри талаффуз қилинг. Уларни кучириб ёзинг ва гаплар тузинг.

- 1) қон — кровь   2) қўл — рука
 қон — шахта   қўл-озеро
- 3) қул-раб   4) қир-возвышенность
 қул-пепел   қир-грязь
- 5) ўтқазмоқ-сажать   6) қийиқ-пояс
 ўтказмоқ-проводить   қийиқ-олень

7-машқ. Сўзларнинг тўғри талаффузини ўзлаштиринг. Уларни кучириб ёзинг ва гаплар тузинг.

- 1) гов — заграждение   2) гўр — зеленый
 гов — большой   гўр — могила
- 3) ўғит — удобрение
 ўғит — совет

8-машқ. Куйидаги тез айтишларнинг талаффузини ўзлаштиринг. Кўчириб ёзинг ва ёд олинг.

- 1) Қодир қоқи ўтнинг қоқини қоғоз қолга қоплади.
- 2) Ғани ғилдиракни ғизиллатиб ғилдиратди.

9-машқ. Шеърин ўқинг, таржима қилинг ва ёд олинг.

Қаро қошинг, қалам қошинг,
 Қийиқ қайрилма қошинг, қиз.
 Қилчур қаллимга қасд қайраб —

Қилич қотил қарошинг, қиз.
 Қафасда қалб қушин қийнаб,
 Қанот қоқмоққа қўймайсан.
 Қараб қўйгил қиё,
 Қалбимни қиздирсин қуёшинг, қиз.
 (Э.В.)

10-машқ. Сўзларнинг талаффузини қиёсланг, таржима қилинг ва гаплар иштирокида гаплар тузинг.

Ўзбекча	Русча
боғ	— боғ
тоғда	— тоғда

11-машқ. Сўзларни тўғри талаффуз қилинг. Уларни кучириб ёзинг ва гаплар тузинг.

- 1) руҳ — дух, настроение   2) шоҳ — царь
 руҳ — ладья   шоҳ — ветка, рога
- 3) ҳол — состояние, положение   4) ҳуш — сознание
 ҳол — родинка   ҳуш — радостный

12-машқ. Тўртликларни ўқинг, таржима қилинг ва ёд олинг.

1. Ҳусн аҳли ичра тенгсиз
 Сен-ку хоқонсан ўзинг,
 Сеҳр мулки ичра танҳо
 Шоҳу султондир кўзинг.
 (Э.В.)

2. Бу жаҳон гулзорида
 Ҳар бир чечакнинг ўрни бор,
 Хоҳ тикандир, хоҳ печакдир,
 Хоҳи япроқ, хоҳи гул.
 (Э.В.)

13-машқ. Куйидаги тез айтишларнинг талаффузини ўзлаштиринг. Кўчириб ёзинг ва ёд олинг.

1. Ҳамалда ҳамма ҳалим ҳозирлайди.
2. Кенгбойнинг кўнгли кенгми?
 Ўнгбойнинг енгги ўнгми?

14 машқ. Куйидаги түртликни тўғри ўқинг, таржима қилинг ва ёзинг.

Сенга беш бебаҳо ҳайкал қурурмен,
Ғаҳи Ширин, ғаҳи Лайли бўлиб сен,
Яшарсен доимо дostonларимда...
Хизматсиз гул бўлиб бўстонларимда...

(Уйғун, И.С.)

15-машқ. Сўзларнинг тўғри талаффузини ўзлаштиринг. Уларни кўчириб ёзинг ва гаплар тузинг.

1. Минг, онг, сингил, кўнгил, бодринг, енг, тонг, уннга, кенг, тенг, кўндаланг, занг, шудринг.
2. Янги, кунгабоқар, бугунги, менга, унга, боғбонга.

16-машқ. Куйидаги сўзларнинг талаффузини қиёсланг, таржима қилинг ва гаплар тузинг.

Ўзбекча	Русча
ва	вагон
ватан	вахта
вилоят	вино
воҳа	врач
ворис	вилка
вакил	виза

17-машқ. Куйидаги сўзлар талаффузини ўзлаштиринг. Кўчириб ёзинг ва гаплар тузинг.

Жавоб, жадвал, жазо, жала, жамоа, жамғарма, жанг, жар, жануб, жасур.

18-машқ. Куйидаги тез айтишларнинг талаффузини ўзлаштиринг. Кўчириб ёзинг ва ёд олинг.

1. Жанил жажжи жийронни жиловлади.
2. Вали визвизакни визиллатди.

19-машқ. Куйидаги сўзларни таржима қилинг, тўғри ёзинг ва гаплар тузинг.

Қаттиқ-қаттиқ, эссиз-эсиз, чинни-чини, машшоқ-машшоқ, уншоқ-ушоқ, эллар-эллар, тилла-тилла, чўққи-чўқи, нилан-нилан, ноннинг-нонинг, йўлади-йўлади.

20 машқ. Куйидаги бўғинларни таққосланг. Ўзаро фарқлашишига эътибор беринг. Сўзларни кўчириг, гаплар тузинг.

(-)та, шо-и-ра, мат-баа, му-то-лаа, му-до-фаа, ма-ка-ла, мак-таб, фар-занд, гул-зор, ҳам-қиш-лоқ, пай-ванд.

21-машқ. Урғу маънони фарқлаш учун хизмат қилган куйидаги сўзларни кўчириб ёзинг ва таржима қилинг.

- 1) олма (фeъл) — олма́ (от)
- 2) бўлма (фeъл) — бўлма́ (от)
- 3) тўқима (фeъл) — тўқима́ (от)
- 4) улама (фeъл) — улама́ (сифат)
- 5) янги (равиш) — янги́ (сифат)
- 6) ҳозир (равиш) — ҳозир (сифат)

22-машқ. Урғу олмайдиган қўшимчалар иштирокида сўз шакллари ва сўзлар ҳосил қилинг.

-та, -тача, -ча, -дай, -дек, -ар, -ман, -миз, -ма, -сан, -сиз.

23-машқ. Гапдаги логик урғунинг ўрни ва маъносига эътибор беринг. Гапларни кўчириб таржима қилинг.

1. Мен (ўзим) университетга бордим.
2. Мен университетга (ўрин) бордим.
3. Мен университетга бордим (аниқлик).

ОРФОЭПИЯ

1-машқ. Куйидаги сўзларнинг талаффузига эътибор беринг, ёзинг ва таржима қилинг.

Китоб, офтоб, учта, уч сўм, юзсиз, банд, хурсанд, гўшт, баланд, дард, паст.

2-машқ. Такрор ва қўш унлиларнинг талаффузи ҳамда ёзилишини ўзлаштиринг.

Бадий, бообрў, матбаа, мутолаа, маишат, мудофаа, таажжуб, тааллуқ, таассурот, саодат, табиий, суинистeъ-мол, саноат, муассаса, муаллақ, шуур, муаммо.

3-машқ. Такрор ундошларнинг талаффузи ҳамда ёзилишини ўзлаштириш. Таълиқ тузинг.

Муаттар, оддий, тизза, Мукаррама, калла, амма
ирри, иссиқ, ифбат, хассос.

4-машқ. Шеърин ўқинг, ёд олинг. Луғат тузинг.

То тирикдирки табиат,
То қуёш сочгайки нур,
Уч эгиз бордир тушунча,
Уч бу сўз ёндош бўлур:
Моҳиру меҳру маҳорат,
Олиму илму амал,
Ошиқу ишқу машаққат,
Шоиру шеъру шуур.

(Э.В.)

ГРАФИКА ВА ОРФОГРАФИЯ

1-машқ. Кирилл алифбосига асосланган ўзбек графикасидаги ҳарф ва белгиларни тартиб билан ёзинг ҳамда ёд олинг.

2-машқ. Кирилл-ўзбек алифбосидаги бир товушни ифодаловчи ҳарфларни, икки товушни ифодаловчи ҳарфларни, бир товушни ифодаловчи ҳарфий бирикмаларни алоҳида-алоҳида тасниф қилинг.

3-машқ. Бир сўзда ҳарфлар ва товушлар сонини мос келадиган ҳамда мос келмайдиган ҳолатларга мисоллар келтиринг.

4-машқ. Кирилл-ўзбек ва лотин-ўзбек (1993 йил) алифболаридаги графика белгиларини таққосланг ҳамда фарқли жиҳатларини аниқланг.

5-машқ. Жуфт шаклда берилган сўзларни тўғри ёзинг ва таржимани келиши. Таълиқ тузинг.

Ўзини-тўзиш, узмоқ — ўзмоқ, халос — холос, қуйиш-қўйиш, қара-қора, жуда-жудо.

6-машқ. Нукталар ўрнига а ёки о ҳарфларидан мосини қўйиб кўчиринг.

...оқини, ...ини, ...ъзо, ...дам, қ...бул, қ...вун, с...вға,
...олим, д...р...мад, ...ниқл...вчи, муҳ...к...м...
...иқ...т...р, д...р...н..., қ...ҳр...м...н.

7-машқ. Нукталар ўрнига и ёки у унли ҳарфларидан мосини қўйиб, сўзларни кўчиринг.

Т...з... м, т...з...м, б...г...н б...г...з ҳ...қ...қ,
с...г...р, т...х...м, б...л...м, м...шк...л, ч...р...к.

8-машқ. Нукталар ўрнига ф ёки ф ҳарфларидан мосини қўйиб, сўзларни кўчиринг ва аниқ талаффуз қилинг.

...арм...н, ...арзанд, тул...ор, ...ахта, ту...роқ, со...ол,
о...тоб, ...ойда, қоли..., ...аравон, ка...т, ша...толи.

9-машқ. Исмлардаги нукталар ўрнига х ва ҳ ҳарфлардан мосини қўйиб кўчиринг.

Му...афбат, А...мад, Зулай...о, ...афиза, ...олида,
То...ир, Мо...ира, Му...аррам, Зу...ра, ...амза, Қа...ор,
Ма...фуза, ...улкар, ...илола, ...анифа.

10-машқ. Нукталар ўрнига х ва ҳ ҳарфларидан мосини қўйиб кўчиринг.

а...лок, ...амма, ...ар қандай, ...олис, ма...фий, гул...
айри, ме...мон, сиё...дон, та...мин, ма...сус, ра...мат,
му...ожир, ру...саг, со...та, ро...ат.

11-машқ. Нукталар ўрнига з белгисини қўйиб сўзларни кўчиринг ва таржима қилинг.

А...ло, ма...лум, ше...р, ма...лумот, сан...ат, та...лим,
мас...улият, э...лон, мас...ул, ва...да, да...во, а...зо, сун-
...ий, қат...ий, са...ва.

12-машқ. Имло луғатидан унлилар қатор келган сўзларга 10 та мисол ёзинг.

ЎЗАК-ЎЕГИЗ ВА ҚЎШИМЧАЛАР ИМЛОСИ

1-машқ. Қўшиқдаги шакллардан сўз ясанг ва гаплар тузинг.

Сон+а= Ёш+а= Паст+ай- Ўйин+а=
От+а= Онг+ла= Суст+ай= Қийин+а=

2-машқ. Берилган сўзларга жўналиш келишиқ қўшимчасининг мосини қўйиб кўчиринг.

Қишлоқ, ўртоқ, тилақ, биلاق, бош, қош, иш, терак,
чиروق, митинг, кўйлак.

3-машқ. Қуйидаги шеърға тушум, ўрин-пайт, жўналиш ва чиқмиш келишик қўшимчаларининг мосини қўйиб кўчиринг ҳамда ёд олинг.

Ўйнашиб бармоқларинг
Бир-бир қўзим... ёпсалар,
Севги... роз айлайин
Тонг қушлари учган маҳал...
Куйлайин осмон тўлиб,
Куйлайин олам... ман, —
Сен агар машшоқ бўлиб,
Най агар бўлган... ман!

(О.М.)

4-машқ. Қуйидаги қўшимчалардан (-гич, -кич, -ғич, — қич) мосини қўйиб сўзлар ясаг ва таржима қилинг.

чиз, оч, тут, кўрсат, ил, пурка, бос, қир, суз, елпи.

5-машқ. Қуйидаги сонларнинг биринчи қаторини араб рақами билан, иккинчи қаторини рим рақами билан ёзинг ва гаплар тузинг.

I. Биринчи босқич, бешинчи синф, йигирма олтинчи қатор, ўттиз учинчи банд.

II. Ўн саккизинчи аср, олтинчи жилд, тўққизинчи қуралтой, бешинчи анжуман.

6-машқ. Қуйидаги сўзларни эгалик қўшимчалари ёрдамида турланг.

Оғиз, бурун, қорин, ўрин, сингил, кўнгил.

7-машқ. Қуйидаги сўзларнинг ясалишига эътибор беринг ва таржима қилинг.

Улуғ — улғаймоқ, сариқ — сарғаймоқ, оғиз — оғзаки, ўрин — ўрнагмоқ, икки — иккала, олти — олтов, етти — еттов

8-машқ. Мен, сен олмошларига -нинг, -ни, -ники қўшимчаларини қўшинг.

мен+нинг =... мен+ни =... мен+ники =...
сен+нинг =... сен+ни =... сен+ники =...

9-машқ. Қуйидаги олмошларнинг ёзилишини ўзлаштиринг, қўйиб ёзинг ва гаплар тузинг.

У+га = ... у+да =... у+дан =... у+дай =... у+ча =...

10-машқ. Феълдан сифат ясалишидаги ўзгаришга эътибор беринг ва гап тузинг.

иси+қ =... ачи+қ =... қот+иқ =...

11-машқ. Нуқталар ўрнига қаратқич, тушум, жўналиш, ўрин-пайт, чиқмиш келишик қўшимчаларини қўйиб гапларни кўчиринг.

Баҳор ҳам келди. Далалар... баҳорги ишлар бошланиб кетди. Деҳқонлар ерлар... экин экишга тайёрламоқдалар. Далаларда турли ўт-ўланлар кўкариб, табиат... гўзаллиги ортмоқда. Турли хил ҳашаротлар ўз инлари... чиқмоқдалар. Гуллар очилиб, табиат... жон бағишламоқда. Баҳор жонланиш фасли.

ҚЎШМА СЎЗ ВА СЎЗ БИРИКМАЛАРИ ИМЛОСИ

1-машқ. Қуйидаги қўшма сўзларни кўчириб ёзинг ва таржима қилинг.

Ишбай, кўзойнак, билагузук, гулраъно, гулбеор, оққуш, гултожихўроз, ўқилон, ошқозон, кўричак, асалари, қорақўлчилик.

2-машқ. Қуйидаги қўшма сўзларни таржима қилинг ва гаплар тузинг.

Отбоқар, бешиктерватар, ўринбосар, тезоқар, эртапишар, эрксевар, тинчликсевар.

3-машқ. Қуйидаги географик номларни тўғри ёзинг ҳамда гаплар тузинг.

Сирдарё, Қорасув, Олтинкўл, Олтиариқ, Мирзачўл, Яккабоғ, Ҳамзаобод, Қорасарой.

4-машқ. Қуйидаги қўшма сўзларнинг ёзилишини ўзлаштиринг ва таржима қилинг.

Ўзаро, халқаро, умумшаҳар, умумхалқ, бутуниттифоқ, оламаро.

5-машқ. Қуйидаги географик номларнинг ёзилишини ўзлаштиринг ва гаплар тузинг.

Умум Европа, Марказий Осиё, Юқори Чирчиқ, Шимолий Кавказ, Жанубий Украина, Кўҳна Урганч.

6-машқ. Икки сўзларнинг ёзилишини ўзлаштиринг ва гаплар тузинг.

Нуктан назар, таржимаи ҳол, ойнаи жаҳон, қатъи наир, дарди бедаво.

7-машқ. Қуйидаги сўзларнинг ёзилишини ўзлаштиринг ва гаплар тузинг.

Байрам олди, иш ҳақи, сўз боши, темир йўлчи, осма кўприк, тош йўл.

8-машқ. Тик чизиқлар билан ажратиб берилган қўшма сўзларни қондага мувофиқ қўшиб ёки ажратиб ёзинг.

Шоли/поя, кўк/йўтал, мол/боқар, Юнус/обод, Катта/кўрғон, Бутун /Осиё, Собир/ найчи, Фарбий /Европа, ҳаво/ ранг, чўли /азим, муз/ ёрар.

9-машқ. Икки оддан тузилган қуйидаги қўшма сифатларни қондага мувофиқ ёзинг ва таржима қилинг.

Дутор/бўйин от, ҳаво/ранг гилам, бодом/қовоқ қиз, кўй/кўз бола.

10-машқ. Қуйидаги қўшма сифатларни қондага мувофиқ ёзинг ва таржима қилинг.

оч/пушти, тўқ/қизил, тим/қора, ним/пушти, диқ/тўла, жиққа/хўл, ланг/очиқ.

11-машқ. Қуйидаги тўлиқсиз феълли шаклларнинг ёзилишини ўзлаштиринг.

Борган эди, борган экан, борган эмиш, борган эмас, борарди, бораркан, борармиш, боранмас.

12-машқ. Қуйидаги қўшма сўзларнинг ёзилишини ўзлаштиринг ва таржима қилинг.

Ҳар доним, ҳар бир, ҳеч қандай, ҳеч ким, ҳамма вақт, баъзи бир, таъри табиий, бир неча.

13-машқ. Иккинчи қисми е, ё, ю, я билан бошланган қўшма сўзларни қондага мувофиқ ёзинг.

Кўп/ер, кам/ерли, иш/ёқмас, қўл/ёзма, шер/юрак, Умум/Европа.

14-машқ. Қуйидаги жуфт ва такрор сўзларни қондага мувофиқ ёзинг ва таржима қилинг.

бир/бир, айрим/айрим, бориб/бориб, юзма/юз, тун/кун, эрта/кеч, куч/қувват, ору/номус, еру/осмон, ёшу/қари, иккаю/ягона, қўю/қўзи.

15-машқ. Шеърни кўчиринг ва ёд олинг.

Сенга

Менинг ҳам бор дўсту қароғим,
Шаънларига шеърлар куйладим.
Лекин танҳо қувонган чоғим,
Сирдошим деб сени ўйладим.

Бедард эмас умр ҳам асло,
Ҳасратлардан гоҳо сўйладим.
Шубҳа ичра қолганда танҳо,
Ғамдошим деб сени ўйладим.

Кучолмасман мен сени ҳаргиз,
Сен осмонсан, мен-чи зарра тан.
Қиблагоҳим, юпанчим ёлғиз
Сен барҳаёт онамсан, Ватан...

(А.О.)

БҮҒИН КҮЧИРИЛИШИ

1-машқ. Қуйидаги сўзларни қондага мувофиқ бўгинларга ажратинг ва таржима қилинг.

Кўнгил, сингил, мудофаа, сўнгра, тонгда, мешчан, помещчик.

2-машқ. Айириш ва юмшатиш белгилари бўлган қуйидаги сўзларни бўгинга ажратинг ҳамда таржима қилинг.

Даъво, суръат, маълум, ваъда, сульфат, анъана.

3-машқ. Қуйида берилган сўзларни бўгин кўчириш қондаенга мувофиқ бўгинларни чизиқча билан ажратиб ёзинг.

Онгли, сингари, муаммо, муомала, мингинчи, маориф, денгиз, конституция, грамматика, телевидение.

4-мишқ. Шеринг кўчиринг, бўгин тузилишига эътибор беринг. Таржи-
ма қилинг ва ёд олинг.

Юлдузлар ўтига бардош берурман,
Фазолар тафтига қилурман тоқат,
Ёнингда соғ-омон қайтиб келурман,
Оташ нигоҳингда ёнгали, фақат.

Тўлқинлар қутурсин, майли беомон,
Менинг қисматимни кўмолмагай у.
Барибир, ёнингга қайтаман омон,
Мовий кўзларингга чўмгали мангу.

(А.О.)

БОШ ҲАРФЛАРНИНГ ИШЛАТИЛИШИ

1-мишқ. Матни бош ҳарфларнинг ёзилиш қондасига мувофиқ кўчи-
ринг ва таржима қилинг.

1. жаҳон бўйлаб учиб юрар
оқ кабутар — кумуш қуш —
тинчлик қуши, нажот қуши,
ҳаёт қуши, эрк қуши.
олам-олам севинч солар
миллионларнинг қалбига
кабутарнинг тиним билмай
мағрур қанот силкиши.

(Уйғун.)

2. бисёр бўлса агар бол ҳам беқадр,
такрор айтилганда рангсиздир калом.
бу ёруғ оламда ватан биттадир,
биттадир дунёда она деган ном!

(А.О.)

2-мишқ. Қуйидаги номларни бош ҳарфларнинг ёзилиш қондасига
мувофиқ ёзинг.

Ўзбекистон республикаси президенти, Ўзбекистон рес-
публикаси олий мажлисининг раиси, бирлашган мил-
латлар ташкилоти, Ўзбекистон республикаси олий суди-
нинг раиси, Ўзбекистон қаҳрамони.

3-мишқ. Қуйидаги номларни қондасига мувофиқ ёзинг.

тошкент давлат шарқшунослик институти, тил ва ада-
биёт институти, мустақиллик куни, давлат банки, савдо
палатаси.

4-мишқ. Қуйидаги гаплардаги бир хил сўзларнинг ёзилишини ўзлаш-
тиринг.

1. Луқмони Ҳаким дунёга донғи кетган табиб экан.
Подшони даволаш учун турли жойлардан табиблар,
ҳакимлар келишди.

2. Кун чиққанда йўлга чиқдик. Улар уч кун йўл юриш-
ди.

3. Зумрад ён-атрофига қаради. Узукнинг кўзи зумрад-
дан эди.

5-мишқ. Қуйидаги матни бош ҳарфларнинг ёзилиш қондасига му-
вофиқ ёзинг.

1. ё, аллоҳ расули, тенги йўқ инсон,
сизнинг йўлингизни ёритгай қуръон,
сиз — олам сарвари, сиз — нури жаҳон,
ассалому алайка, ё муҳаммад,
ассалому алайка, ё аҳмад.

(А.О.)

2. муҳайё, сурайё, раъно, муқаддас,
кўзимни яшнатиб кийибсиз атлас.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

1-мишқ. Қуйидаги сўзларни бир сўз билан умумлаштириб номланг.
таржима қилинг ва учта гап тузинг.

Тол, терак, арча, чинор, қайин, гилос, нок, олма,
олхўри, ўрик, тут, қайрағоч.

2-мишқ. Қуйидаги сўзларни бир сўз билан умумлаштириб номланг.
таржима қилинг ва учта гап тузинг.

Қўй, эчки, сигир, от, эшак, хачир, туя, ит, мушук,
кўзи, бузоқ, ҳўкиз, той, улоқ, бўталоқ, хўтик, кучук,

3-мишқ. Қуйидаги сўзларни бир сўз билан умумлаштириб номланг.
таржима қилинг ва учта гап тузинг.

Һурн, айық, тулки, шер, арслон, йўлбарс, қовлон, илбирс.

4-машқ. Қуйидаги сўзларни бир сўз билан умумлаштириб номланг, таржима қилинг ва учта гап тузинг.

Ота, она, ака, ука, оға, ини, опа, сингил, эгачи, имма, хола, амаки, тоға, жиян, набира, бобо, буви,

5-машқ. Қуйидаги сўзларни бир сўз билан умумлаштириб номланг, таржима қилинг, учта гап тузинг.

Бош, қош, кўз, оғиз, бурун, қўл, оёқ, соч, пешона, қоноқ, киприк, жағ, лаб, тил, тиш, кулоқ, ияк, мўйлов, соқол, юз, бўйин, елка, кўкрак, бел, биқин, қорин, гирсак, кафт, панжа, бармоқ, оёқ, тизза, мия, суяк, юрак, буйрак, ошқозон, ўпка.

6-машқ. Шеърни кўчириг, таржима қилинг ва ёд олинг.

Она тилим

Она тилим — онажоним тили бу,
Бешиқданоқ сингган жону кулоққа.
Элу юртим, хонумоним тили бу,
Қадимликда ўхшар она тупроққа.

Боболардан бизга мерос эзгу тил,
Авлодларга хазинайи бебаҳо.
Қалбимизга, руҳимизга кўзгу тил,
Бу дунёга бағишламиш не даҳо.

(*Миртемир.*)

СЎЗЛАРНИНГ ШАҚЛИ ВА МАЪНО МУНОСАБАТИГА КЎРА ТУРЛАРИ

1-машқ. Синонимларни кўчириб ёзинг ва маъносига кўра гуруҳларга ажратинг, бетараф маъноли сўзни аниқланг. Гаплар тузинг.

Юз, чехра, ораз, бет, башара, турк, рухсор

2-машқ. Синонимларни таржима қилинг ва гаплар тузинг.

Жим қолмоқ, сукут сақламоқ; дўст, ўртоқ; фарзанд, бола; таҳсил кўримоқ, ўқимоқ; бажармоқ, адо этмоқ.

3-машқ. Нуқталар ўрнига керакли ҳарфларни қўйиб сўзларни ўқинг, таржима қилинг ва 5 та гап тузинг.

Кас... л, б...мор, эш...тмоқ, тинг...амоқ; к...п, м...л;
ма...гулот, д...рс; ва...ифа, то...шириқ.

4-машқ. Байтдаги синонимларни топинг, таржима қилинг ва гаплар тузинг.

Фалакдан, осмондан, кўкдан ошгай фахр этиб бошим,
Садоқатли, қадрдон ошною дўсту ёрим бор.

(*Ҳабибий.*)

5-машқ. Мазкур сўзлардаги синоним қўшимчаларни аниқланг. Улар иштирокида 6 та гап тузинг.

Барвақт-вақтли, ноилож-иложсиз, серҳосил-ҳосилдор,
боодоб-одобли, ҳамкасб-касбдош, бемаза-мазасиз.

6-машқ. Қуйидаги сўзларга синонимлар топинг ва гаплар тузинг.

Одам, гўзал, ботир, қувонч, туғилмоқ, ўқимоқ, битирмоқ, ишламоқ.

7-машқ. Мақоллардаги антонимларни белгиланг ва мақолларни таржима қилинг.

1. Аввал ўйла, кейин сўйла.
2. Кўз қўрқоқ, қўл ботир.
3. Бир каттанинг гапига кир, бир — кичикнинг.
4. Ёлғончининг рост сўзи ҳам ёлғон бўлур.

8-машқ. Қуйидаги сўзларнинг антонимларини топинг ва гаплар тузинг.

Бор, ёруғ, кун, катта, узоқ, ўткир, ташқи, шодлик, кекса, яхши, оқ, узун.

9-машқ. Сўзлардаги антоним қўшимчаларни топинг, сўзлар иштирокида гаплар тузинг.

раҳмли — раҳмсиз, бамаза — бемаза, бевафо — вафодор,
бақувват — қувватсиз, серҳосил — ҳосилсиз, ноўрин-ўринли,
барқарор — беқарор

10-машқ. Ушбу тўртликдаги антоним сўзларни ажратинг. Манжул сўзлар лугатини тузинг.

Табиат кимга кўп ё оз берибди,
Кимгадир хала чўп ё соз берибди.

Бурн, ийик, тулки, шер, арслон, йўлбарс, қоплон, илбирс.

4-машқ. Қуйидаги сўзларни бир сўз билан умумлаштириб номланг, таржима қилинг ва учта гап тузинг.

Отп, она, ака, ука, оға, ини, опа, сингил, эгачи, имми, хола, амаки, тоға, жиян, набира, бобо, буви,

5-машқ. Қуйидаги сўзларни бир сўз билан умумлаштириб номланг, таржима қилинг, учта гап тузинг.

Бош, қош, кўз, оғиз, бурун, қўл, оёқ, соч, пешона, қоноқ, киприк, жағ, лаб, тил, тиш, қулоқ, ияк, мўйлов, соқол, юз, бўйин, елка, кўкрак, бел, биқин, қорин, тирсак, кафт, панжа, бармоқ, оёқ, тизза, мия, суяк, кирак, буйрак, ошқозон, ўпка.

6-машқ. Шеърни кўчиринг, таржима қилинг ва ёд олинг.

Она тилим

- Она тилим — онажоним тили бу,
Бешикланоқ сингган жону қулоққа.
Элу юртим, хонумоним тили бу,
Қадимликда ўхшар она тупроққа.

Боболардан бизга мерос эзгу тил,
Авлодларга хазинайи бебаҳо.
Қалбимизга, руҳимизга кўзгу тил,
Бу дунёга бағишламиш не даҳо.

(Миртемир.)

СЎЗЛАРНИНГ ШАҚЛ ВА МАЪНО МУНОСАБАТИГА КЎРА ТУРЛАРИ

1-машқ. Синонимларни кўчириб ёзинг ва маъносига кўра гуруҳларга ажратинг, бетараф маъноли сўзни аниқланг. Гаплар тузинг.

Юз, чеҳра, ораз, бет, башара, турқ, рухсор

2-машқ. Синонимларни таржима қилинг ва гаплар тузинг.

Жим қолмоқ, сукут сақламоқ; дўст, ўртоқ; фарзанд, бола; таҳсил кўрмоқ, ўқимоқ; бажармоқ, адо этмоқ.

3-машқ. Нуқталар ўрнига керакли ҳарфларни қўйиб сўзларни ўқинг, таржима қилинг ва 5 та гап тузинг.

Кас... л, б...мор, эш...тмоқ, тинг...амоқ; к...п, м...л;
ма...ғулот, д...рс; ва...ифа, то...шириқ.

4-машқ. Байтдаги синонимларни топинг, таржима қилинг ва гаплар тузинг.

Фалақдан, осмондан, кўкдан ошгай фахр этиб бошим,
Садоқатли, қадрдон ошною дўсту ёрим бор.

(Ҳабибий.)

5-машқ. Мақсур сўзлардаги синоним кўшимчаларни аниқланг. Улар иштирокида 6 та гап тузинг.

Барвақт-вақтли, ноилож-иложсиз, серҳосил-ҳосилдор,
боодоб-одобли, ҳамкасб-касбдош, бемаза-мазасиз.

6-машқ. Қуйидаги сўзларга синонимлар топинг ва гаплар тузинг.

Одам, гўзал, ботир, қувонч, туғилмоқ, ўқимоқ, битирмоқ, ишламоқ.

7-машқ. Мақоллардаги антонимларни белгиланг ва мақолларни таржима қилинг.

1. Аввал ўйла, кейин сўйла.
2. Кўз кўрқоқ, қўл ботир.
3. Бир каттанинг гапига кир, бир — кичикнинг.
4. Ёлғончининг рост сўзи ҳам ёлғон бўлур.

8-машқ. Қуйидаги сўзларнинг антонимларини топинг ва гаплар тузинг.

Бор, ёруғ, кун, катта, узоқ, ўткир, ташқи, шодлик, кекса, яхши, оқ, узун.

9-машқ. Сўзлардаги антоним кўшимчаларни топинг, сўзлар иштирокида гаплар тузинг.

раҳмли — раҳмсиз, бамаза — бемаза, бевафо — вафодор,
бақувват — қувватсиз, серҳосил — ҳосилсиз, ноўрин-ўринли,
барқарор — беқарор

10-машқ. Ушбу тўртликдаги антоним сўзларни ажратинг. Мавжуд сўзлар луғатини тузинг.

Табиат кимга кўп ё оз берибди,
Кимгадир хала чўп ё соз берибди.

Во ажаб, мана бу машшоқ гадойга
Тенги йўқ шоҳона овоз берибди.
(А.О.)

11-машқ. Қуйидаги омоним сўзлар иштирокида гаплар тузинг.

От (хайвон), от (исм), от (отмоқ); ёз (ёзмоқ), ёз (фасл),
ёз (ёймоқ); ўт (олов), ўт (майса), ўт (ўтмоқ), ўт (орган)

12-машқ. Қуйидаги тўртликни кўчиринг, таржима қилинг ва ундаги
омоним сўзларни изоҳланг.

Келур сел, кўкда гоҳо бўлса чақмоқ,
Зарар қилгай данакни тишда чақмоқ,
Ёмондир икки ўртоқ ўртасида —
Уриштирмоқ учун бир-бирига чақмоқ.
(Ҳабибий.)

13-машқ. Тўртликни кўчиринг, мавжуд сўзлар лугатини тузинг ва ёд
олинг.

Қўлингдан келганча чиқар яхши от,
Яхшилиқ қил, болам, ёмонликни от.
Насиҳатим ёд қилиб ол, фарзандим,
Ёлғиз юрса, чанг чиқармас яхши от.
(Фозил Йўлдош ўғли.)

14-машқ. Гапларни кўчиринг, таржима қилинг ва омоним сўзларни
ажратинг.

1. Тутнинг барги сарғайди.
2. У қармоқ билан балиқ тутди.
3. Ёш йигит унга қараб қўйди.
4. Салима кўз ёшларини артди.
5. Укамнинг шими чанг бўлибди.
6. Ўктам чанг чалишни ўрганди.

15-машқ. Қуйидаги туюқни кўчиринг, омонимларни ажратинг ва ёд
олинг.

Лаълидин жонимга ўтлар ёқилур,
Қонни қаддимни жафодин ё қилур,
Мен вафоси-ваъдасидин шодмен,
Ул вафо, билмонки, қилмас ё қилур.
(А.Н.)

16-машқ. Қуйидаги паронимларни таржима қилинг ва гаплар тузинг.

Амр-амир, аср-асир, афзал-абзал, даво-даъво, шер-
шеър, азм-азим, ўтказмоқ-ўтқазмоқ.

ЛЕКСИКАДАГИ ЎЗ ВА ЎЗЛАШГАН ҚАТЛАМ

1-машқ. Қуйидаги сўзларни кўчиринг, таржима қилинг ва ўзингиз
билган чет тилидаги аynи ифодалар билан солиштиринг.

Оға, ака, ини, ука, эгачи, опа, сингил, кўкалдош,
тоға, амаки, амма, хола.

2-машқ. Тўртликдаги сўзларни ўз ва ўзлашган қатламга ажратинг.

Орзуим шул, ўчмасин ёнган чироғинг,
Юлдуздай нур сочсин чашминг-қароғинг.
Магар чинор бўлсанг чинордай яша,
Бевақт узилмасин бирор япроғинг.

(А.О.)

3-машқ. Қуйидаги сўзларни кўчиринг ва таржима қилинг.

Хол, менг, қабоқ, қароқ, кўз, киприк, яноқ, ияқ,
қош.

4-машқ. Қуйидаги сўзларнинг ўз қатламга ондларини белгиланг ва
таржима қилинг.

Арслон-шер, кўклам-баҳор, гўшт-эт, битик-китоб, эл-
халқ, хон-шоҳ, япроқ-барг, манглай-пешона, қуёш-оф-
тоб, утук-дазмол.

5-машқ. Қуйидаги сўзларнинг ўзлашган қатламга хосларини белги-
ланг, таржима қилинг ва гаплар тузинг.

Кумгон-офтоба, кумуш-нуқра, аскар-солдат, туғро-
герб, кўк-осмон, юлдуз-расад, сўз-калом, ой-қамар,
ўртоқ-дўст, тангри-оллоҳ

6-машқ. Қуйидаги тўртликни кўчиринг ва лугат тузинг.

Ташвишга чулғаниб қолди бу юрак,
Ташвишлар кўпайди ҳаддан зиёда.
Бешигида ётган гўдақдан бўлак,
Тугал бахтли одам йўқдур дунёда.

(А.О.)

7-машқ. Қуйидаги саккизликни кўчиринг. Ундаги сўзларни ўз ва ўзининг қилганига ажратинг.

Дунёда диёнат ҳали мавжуддир
Ҳали мард йигитлар яшаб юрибди.
Оналар оқ сути ҳамон оқ сутдир
Кўёш ҳам фалакда порлаб турибди.
Ҳали қай дилларда яшар тангри ҳам,
Ҳали афсоналар ўлиб кетмаган.
Ҳали соф туйғулар топмаган баҳрам,
Инсон орзусига ҳали етмаган.

(А.О.)

ТАРИХИЙ ЖИҲАТДАН ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКАСИ

1-машқ. Қуйидаги сўзларни кўчиринг. Ҳар бир жуфтликдаги биричи сўзларни бир термин билан умумлаштиринг.

Битик-китоб, будун-халқ, расадхона-обсерватория, ҳандаса-геометрия, сарф-морфология, сарт-фонетика; наҳв-синтаксис, саҳҳофлик-муқовачилик, базозлик-газмолдурушлик, саррофлик-пул алмаштирувчилик.

2-машқ. Қуйидаги сўзларни кўчиринг. Улар тилшуносликда қандай термин билан номланади? Уларни таржима қилинг.

Хон, канизак, мингбоши, миршаб, ўлпон, баққол, ботмон, қаландар, сипоҳ.

3-машқ. Қуйидаги сўзлар тилшуносликда қандай номланади? Уларни кўчириб, гаплар тузинг.

Маркетинг, брокер, менеджер, менеджмент, бизнес-мен.

4-машқ. Тўртликни кўчиринг, таржима қилинг ва эскирган сўзларни ажратинг.

Ўтдилар шўрлик бошингдан
Ўйнатиб шамширларин
Неча қоон, неча султон,
Неча минг хон, ўзбегим.

(Э.В.)

5-машқ. Қуйидаги шеърни кўчиринг, эскирган сўзларни ажратинг. Шеърни ёд олинг.

Кечмишинг бор чиндан ҳам узоқ,
Илғай олмас барчасин кўзим.
Мақтамасман мозийни бироқ,
Ўтмишингни ўйлайман бир зум.
Забтга олиб кенг Осиёни,
Бир зот чиқди мағрур, давонгир,
Икки аср ярим дунёни
Зир қақшатди оқсоқ жаҳонгир.
Демам, бу кун, у маним, маңим,
Ўзбекистон, Ватаним маним

(А.О.)

6-машқ. Қуйидаги матнни кўчиринг ва таржима қилинг.

Қарздорлик

Кунлардан бир кун Навоий билан Ҳусайн Бойқаро овга чиқишибди. Бир қишлоқдан ўтищаётганларида, йўл четида турган болакай уларга салом берибди. Шоҳ алик олиб ўтиб кетаверибди. Алишер Навоий дарҳол отидан тушибди-ю, бола билан қўш қўллаб сўрашиб, қайтиб отига минибди. Ҳусайн Бойқаро ҳайрон бўлибди:

— Сиз жаҳонга машҳур шоир, бунинг устига салтанатнинг вазири бўла туриб, наҳотки шу ёш гўдак билан отдан тушиб саломлашишингиз шарт бўлса.

— Шу боланинг отаси бир вақтлар менинг саводимни чиқарган. Мен унинг олдида ҳамиша қарздорман, — дебди шоир.

УМУМИЙ ВА ЧЕГАРАЛАНГАН ЛЕКСИКА

1-машқ. Қуйидаги сўзлардан адабий тилга ва шевага хосларини алоҳида-алоҳида ажратинг, таржима қилинг.

Она, ая, эна, ойи, бийи, буви;
доира, чилдирма, чирманда, дап, загама;
дўппи, қалпоқ, калапўш, тоқи;
бўри, қашқир, қаришқул, жандар.

2-мишқ. Куйидаги диалогни кўчиринг, шевага хос сўزلарни ажратинг.

- Сен бизга хиянат қилдинг, ит увли!
- Иқрорман.
- Тузимни унутдинг.
- Тонмайман.
- Иқрорсен, тонмайсен, ўбдан иш! — Ўлудан ҳам қайтмайсан!
- Мен сиздан марҳамат сўраб келган эмасман.

(А.Қ.)

3-мишқ. Куйидаги шеърни кўчиринг, тагига чизилган сўзни ажратиб изоҳланг. Шеърни ёд олинг.

Тилла балиқча

Тухумдан чиқди-ю, келтириб уни
Шу лойқа ҳовузга томон отдилар.
Ташландиқ ушоқ еб ўтади куни,
Хору хас, хазонлар устин ёптилар.
Дунёда кўргани шу тор ҳовузча
Ва мудроқ толларнинг аччиқ хазони.
Менга алам қилар, тилла балиқча,
Бир қўлмақ ҳовуз деб билар дунёни...

(А.О.)

4-мишқ. Тўртликда ажратилган сўзнинг қайси шевага хослигини белгиланг ва кўчириб ёзинг.

Эрта тонг шамоли сочларин ёйиб
Ёнимдан ўтганда сўраб кўрамен.
Айтадир: бир кўриб, йўлимдан озиб
Тоғу тошлар ичра истаб юрамен ....

(Чулпон.)

5-мишқ. Тилшунослик фанига оид терминларни кўчириб, таржима қилинг.

Эга, кесим, аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол, сўз, сўз бирикмаси, гап, урғу, бўғин, ҳарф, ундош, унли, оҳанг, тавуш, жарангли, жарангсиз, қўшма сўз.

6-мишқ. Жаргон ва арголарга бир неча сўз ёзинг.

ФРАЗЕОЛОГИЯ

1-мишқ. Куйидаги ибораларни кўчиринг, гаплар тузинг.

Айланиб кетай, капалаги учиб кетди, қўй оғзидан чўп олмаган, юрагига гулгула тушмоқ, бошига кўтармоқ, умри узоқ бўлсин.

2-мишқ. Гапларни кўчиринг, фразеологизмларни аниқлаб тагига чизинг.

1. Худоё Фуломжоннинг умри узоқ бўлсин. (М.И.)
2. Саиданинг юрагига қил сирмас эди. (А.Қаҳ.)
3. Туробжоннинг теппа сочи тикка бўлди. (А.Қаҳ.)
4. Тожибой ўз қилиқлари билан унинг сабр косасини тўлдирди. (П.Т.)

3-мишқ. Синоним иборалар иштирокида гаплар тузинг.

Оғзи қулоғида, оғзининг таноби қочган, тўннини тескари киймоқ, теппа сочи тикка бўлмоқ.

4-мишқ. Антоним иборалар иштирокида гаплар тузинг.

Боши кўкка етмоқ — кайфи бузуқ; кўкка кўтармоқ — ерга урмоқ, кўнгли тоғдай кўтарилди — юраги ғаш бўлди, ерга урса, кўкка сакрайди — қўй оғзидан чўп олмаган.

5-мишқ. Омоним ибораларни таржима қилинг.

1. У жанжал қилиб уйни **бошига кўтарди**.
2. Холаси уни "қизим-қизим" деб **бошига кўтарди**.
3. Битта яримта келиб қолса, **гап тегади**. (П.Қ.)
4. Сенга **гап тегдими**, чўзаверасанми резинка қилиб. (Ҳ.Н.)

6-мишқ. Куйидаги фразеологизмларнинг маъносини аниқланг.

Арпасини хом ўрмоқ, кўзи мошдек очилмоқ, тарвузи қўлтиғидан тушмоқ, тегирмонига сув қуймоқ.

7-мишқ. Ибораларнинг маъносини аниқланг.

Хамирдан қил суғургандай, сабр косаси тўлмоқ, оғзига талқон солмоқ, кўнгли жойига тушди.

8-машқ. Гапларнинг таржима қилинг ва ибораларни аниқланг.

1. Чолнинг дами ичига тушиб кетди. (М.И.)
2. Саида бошини қуйи солиб жим қолди. (А. Қаҳ.)
3. Ситторов оёғи куйган товукдай типирчилаб қолди. (Ю. Ш.)
4. Фуломжон қишлоққа тарвузи қўлтиғидан тушиб қайтди. (М.И.)

9-машқ. Шеърни кўчиринг, ибораларни аниқланг, ёд олинг.

Камтарлик ҳақида

Гарчи шунча мағрур турса ҳам
Пиёлага эгилар чойнак.
Шундай экан манманлик нечун,
Кибру ҳаво нимага керак?
Камтарин бўл, ҳатто бир қадам
Ўтма гурур остонасидан.
Пиёлани инсон шунинг-чун
Ўпар доим пешонасидан.

(Э.В.)

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

1-машқ. Лексикография тилшуносликнинг қандай соҳаси? Матн усулини қисқача изоҳланг.

2-машқ. Қуйидаги кўчирмадаги ўзбекча сўзлар иштирокида гаплар тузиш, таққосланг.

Ўрик абрикос, урюк; //абрикосовый, урюковый, урючий; оқ — белый урюк; қантак ўрик — название сорта сладкого абрикоса; ўрик гули 1) цветы урюка; 2) время цветения урюка; ўрик данаги косточки урюка; ўрик дархти абрикосовое дерево; ўрик мураббоси абрикосовое варенье. (Ўзбекча — русча лугат. Т., 1988. 615-бет.)

3-машқ. Қуйидаги матннинг давомини мазкур китобдан ёзинг ва сарфнома қилиш.

Тўмарис

Турон элининг миллий қаҳрамони. Массaget қабила-лари уюшмасининг ҳукмдори. Мил. ав. 6-а. бошларида яшган. Тўмарис ҳақида юнон тарихчиси Геродотнинг "Тўққиз китобли тарихи" асари 1-жилднинг 204—216-бобларида маълумот келтирилади. Унда массagetлар маликаси Тўмариснинг Эрон шоҳи Кайхусрав (Кир II) босқинчилик урушига қарши мардонавор кураши ҳикоя қилинади... ("Ўзбекистон Республикаси Энциклопедияси" Т., 1997, 61-бет.)

4-машқ. Тўртликдаги сўзларни изоҳли лугат ёрдамида изоҳланг. Яна бешта ўзбекча сўзнинг изоҳини кўчириб ёзинг.

Ватанни сев, тупроғини ўп,
Ҳар қаричи муқаддас бизга.
Чўлидаги, ҳатто, қуруқ чўп,
Жондан яқин, юрагимизга.

(Ойбек.)

МОРФЕМИКА

1-машқ. Қуйидаги саволларга жавоб ёзинг.

1. Морфемика қандай таълимот?
2. Морфема деб нимага айтилади?
3. Морфема неча хил бўлади?
4. Аффиксал морфемага нималар киради?

2-машқ. Қуйидаги сўзларни ўзак ва аффиксал морфемаларга ажратинг.

англамоқ, яшамоқ, санамоқ, атамоқ,
бошлиқ, китоблар, чизғичим, ўчирғични,
ақлли, голибона, суҳбатлашмоқ, боодоб.

3-машқ. Қуйидаги сўзларнинг ҳар бирини ўзак ва аффиксал морфемаларга ажратинг.

Тинч, тинчлик, тинчликсевар;
ўқув, ўқувчилар, ўқувчиларимизга;
бошлиқ, бошлар, бошла, бошловчилар.

4-машқ. Қуйидаги сўзларни ўзак ва аффиксал морфемаларга бўлинг. Ҳар бир морфеманинг маъносини ва вазифасини изоҳланг.

Намуна. **Юртдош** сўзи икки морфемадан тузилган: биринчиси ўзак морфема, иккинчиси аффиксал морфема. 1) **юрт** ўзак морфемаси аҳоли яшайдиган жой, мамлакат маъносини англатади; 2) **-дош** морфемаси — сўз ясовчи: отдан биргалик, умумийлик каби маъноларни билдирувчи от ясайди.

Кийинмоқ, ҳамкасб, қишки, дарсхона.

5-машқ. Мазкур шеърдаги сўзларни ўзак ҳамда аффиксал морфемаларга ажратиб чиқинг ва ёд олинг.

Пўлат

У даставвал ойболта бўлди,
Сўнг замбарак бўлиб қуйилди.
Қилич ҳам у, милтиқ ва наган,
У бомба ҳам бўлиб портлаган.
Лекин олган жаҳонни фақат,
Перо бўлиб қуйилгач пўлат.

(Э. В.)

СЎЗ ЯСАЛИШИ

1-машқ. Қуйидаги саволларга жавоб ёзинг.

1. Ўзбек тилида нечта туркум сўз ясалиш хусусиятига эга?

2. Сўз ясалишининг нечта ва қайси усуллари бор?

3. Туб ва ясама сўзлар қандай фарқланади?

2-машқ. Қуйидаги сўзлардан туб ва ясама сўзларни алоҳида-алоҳида ажратинг. Гаплар тузинг.

Баҳорги, тинч, совуқ, фойдали, беихтиёр, сердавлат, яшин, офтоб, куйчи, кунгабоқар, халқларвар, жозибалдор.

3-машқ. Қуйидаги ясама отларнинг қандай номланишини аниқланг, сўз ясовчи қўшимчаларнинг таъғига чизинг ва гаплар тузинг.

Босқичдош, ҳамкасб, ўқувчи, дарвозабон, сураткаш, тилшунос, соатсоз.

4-машқ. Деяни отларни маъносига кўра умумий номланг. сўз ясовчиларнинг таъғига чизинг ва гаплар тузинг.

Чизғич, қисқич, ўчирғич, кўрсаткич, супурги, кўрик, қарсақ, тўнлам, кийим, таклифнома, севинч, ёзув, тирноқ, бўёқ, сайлов.

5-машқ. Ясама отларни маъносига кўра умумий номланг, сўз ясовчиларни аниқланг ва гаплар тузинг.

Ўзбекистон, гулзор, ўтлоқ, сайилгоҳ, дарсхона, тошлоқ, лағмонхона.

6-машқ. Ясама отларни маъносига кўра номланг, сўз ясовчиларни аниқланг ва гаплар тузинг.

Дўстлик, борлик, севги, бўшлиқ, яхшилик.

7-машқ. Қуйидаги отларни таржима қилинг, ажралиб ёзилиш сабабини изоҳланг ва гаплар тузинг.

Сим ёғоч, ер ёнғоқ, эшак еми, қозон ювғич.

8-машқ. Қуйидаги қўшма отларни таржима қилинг тузилишини ва қўшиб ёзилишини изоҳланг ҳамда гаплар тузинг.

Қўларра, кўксултон, гулбеор, учбурчак, ўринбосар, Оқтепа, Сирдарё.

9-машқ. Қуйидаги қўшма отларнинг ажратиб ёзилиш сабабини изоҳланг ва гаплар тузинг.

Умум Европа, Бутун Осиё, Юқори Чирчиқ, Шимодий Кавказ, Кўҳна Урганч.

10-машқ. Қуйидаги сўзларнинг ажратиб ёзилиш сабабини изоҳланг, таржима қилинг, гаплар тузинг.

Сўз боши, иш ҳақи, байрам олди, темир йўлчи, тош йўл, осма кўприк, тил олди, қишлоқ хўжалик.

11-машқ. Қуйидаги отдан сифат ясовчи қўшимчалар иштирокида сифатлар ясанг ва гаплар тузинг.

-ли, -сиз, -вий, -ий, -қи, -ки, -ча.

12-машқ. Қуйидаги олд қўшимчалар ёрдамида сифатлар ясанг ва гаплар тузинг.

сер-, ба-, бе-, бо-, но-.

11-машқ. Куйидаги ясама сифатлардаги сўз ясовчини аниқланг, улар-
ни бошқа сўзлар билан бириктириб сўз бирикмалари ҳосил қилинг.

Одамсимон, эҳтиёткор, дарвишнамо, халқпарвар,
бонбохт, дардчил, оламшумул, гапдон, ҳазилкаш, қиш-
бон, хушмуомала, қишлоқи, эркакча.

14-машқ. Синоним олд кўшимчалар ёрдамида сўзлар ясанг ва гап-
лар тузинг.

-ли, -ба, -бо, -сер-

15-машқ. Куйидаги ясама сўзлардаги сифат ясовчини аниқланг, улар-
ни бошқа сўзлар билан қўшиб сўз бирикмалари ясанг.

Мақтанчоқ, сезгир, куюнчак, топқир, олғир, кескир,
чирик, қайнатма, ёриқ, илиқ, билагон, билармон, жўш-
қип, сўлғин, турғун, сургун, пўрсилдоқ, жирканч, тинч,
ачимсиқ, қисқа, қарам, қочқоқ.

16-машқ. Куйидаги кўшимчалар ёрдамида сифатлар ясанг ва товуш
уғаришини эслаб қолинг.

Қайна+қ =..., йиғла+қи =..., ёри+қ =...,
тарқа+қ =..., сайра+қи =...

17-машқ. Куйидаги кўшма сифатларни ажратиб ёзилиш сабабини
изоҳланг. Гаплар тузинг.

Ҳаво ранг, оёқ яланг, бинафша ранг, бош яланг.

18-машқ. Кўшма сифатларни таркибига кўра изоҳланг. Сўз бирикма-
лари тузинг.

Қимматбаҳо, совуққон, тинчликсевар, давлатлараро,
камқувват, бешотар.

19-машқ. Куйидаги ясама феълларнинг қайси сўз туркумидан ясал-
ганини изоҳланг ва гаплар тузинг.

Мойламоқ, оқламоқ, бўшамоқ, чулдурамоқ, қисқар-
моқ, тинчимоқ, иккиланмоқ, тўлатмоқ.

20-машқ. Куйидаги ясама феъллар иштирокида гаплар тузинг. Сўз
ясовчиларнинг тагига чизинг.

Ишламоқ, қораймоқ, кучаймоқ, оқармоқ, сувсира-
моқ, бойимоқ, чирқилламоқ, ёрдамлашмоқ.

21-машқ. Куйидаги феъл ясовчилар қайси нисбатлар ҳосил қили-
нини аниқланг ва гаплар тузинг.

Чиқаринмоқ, иккиланмоқ, суҳбатлашмоқ, ёрдамлаш-
моқ.

22-машқ. Феъл ясовчиларни аниқланг, сўз бирикмалари ҳосил
қилинг.

Сувсамоқ, ярқингамоқ, ярқилламоқ, гумонсирамоқ,
денсиррамоқ, кечикмоқ, зўриқмоқ.

23-машқ. Феъл ясовчиларни аниқланг. Шу сўзлар иштирокида гап-
лар тузинг.

Беркитмоқ, камситмоқ, бошқармоқ, гивирсимоқ, йў-
қолмоқ, кучанмоқ, ётсинмоқ.

24-машқ. Куйидаги феъл ясовчилар иштирокида феъллар ясанг ва
товуш ўзгаришларини эслаб қолинг.

Ўйин+а... = ...; Қийин+а = ...; от+а = ...; сон+а = ...,
суст+ай = ...; ёш+а = ...; онг+ла = ...; паст+а = ...

25-машқ. Куйидаги мисралардан ясама сўзларни аниқланг.

Сонсиз юлдуз, тубсиз само,
Бепоен фазо...
Зухро ҳамдек парпирайди,
Осмон тим қаро.
Оққуш Ҳинглиғ сузиб юрар
Ой сукуг аро,
Чексиз фазо оғушида
Ер ўғли ухлар.

(Э. В.)

26-машқ. Куйидаги кўшма феъллар иштирокида гаплар тузинг.

Дам олмоқ, ҳимоя қилмоқ, сотиб олмоқ, чиқариб
олмоқ, олиб бормоқ.

27-машқ. Ясама сўзлардаги равиш ясовчиларни аниқланг ва гаплар
тузинг.

Қисқача, қаҳрамонларча, янгичасига, хомлигича, арс-
лондек, бегоналардай, аҳшилаб.

28-машқ. Ясама равишлардаги ясовчиларни аниқлаб улар иштиро-
кида гаплар тузинг.

Дўстона, тахминан, бутунлай, тириклайин, аксинча,
эппасига, кўндалангига.

29-машқ. Ясама сўзлардаги равиш ясовчиларни аниқланг ва гаплар тузинг.

Бенҳтиёр, тинимсиз, кўйлакчанг, ёдаки, қийин, ёзин, шширини.

30-машқ. Куйидаги қўшма равишларни таржима қилинг ва улар иш-проқисса гаплар тузинг.

Ҳар вақт, ҳамма ёқ, ҳеч қачон, бир зум, бир неча, ҳар дамон.

31-машқ. Куйидаги қўшма равишларнинг қўшиб ёзилиш сабабини аниқланг, гаплар тузинг.

Аллақачон, аллақерда, қайвақт, қайбир, бирваракай, бирпас, бирмунча, биратўласи.

32-машқ. Куйидаги ясама сўзларни топинг, гапларни кўчиринг ва таржима қилинг.

1. Ҳар кимнинг нияти — ўзининг йўлдоши. (*Мақол.*)
2. Атиргул-танаси тиканли, гули хушбўй ўсимлик ва унинг гули. (*ЎТИЛ.*)
3. Уларнинг уйидаги гулларнинг-ку сон-санови йўқ: гулбеор, гулраъно, гулсапсар. (*F.F.*)
4. Бедана бўлиб учдим: Бедапояга тушдим... (*Халқ оғзаки ижодидан.*)

33-машқ. Куйидаги матнни кўчиринг, таржима қилинг. Ясама сўзларни топинг.

Тил зўрликни ёқтирмайди. Тил тараққиёти айрим шахсларнинг истаги ё ихтиёри билан эмас, объектив таъбирлар, тилнинг ички қонунияти тақозоси билан, узоқ тарихий даврда юз беради. Тилнинг гўзаллик қондаси — маъниқ ва табиийлик, бойлик манбаи эса — халқчиллик.

Тил — ҳар бир халқнинг энг катта миллий бойлиги. Инсониятнинг энг ажойиб мўъжизасидир.

Тил — сўз санъатининггина эмас, ҳамма санъатларнинг асоси. (*Ас. М.*)

34-машқ. Мақолларни кўчиринг. Ясама сўзларни топинг, уларнинг ким в туркумдан ясалганлигини аниқланг, сўз ясовчиларнинг тагига қилинг.

1. Донишқўнинг чеки йўқ. 2. Сув — зар, сувчи — заргар.
3. Камгарлик ҳам ҳусн. 4. Яхши билан бўлсанг йўлдош,

онир ишнингга қўлдош. 5. Гўзаллик ҳуснда эмас, меҳнатда.
6. Дўстлик ҳамма бойликдан афзал.

35-машқ. Қисқартма отларни тўғри ўқинг, ҳар бирининг тўлиқ шаклини ёзинг.

БМҒ, ТошДУ, ДАҒ, АҚШ, ТошТИ, ТошДТУ, ТИУ.

36-машқ. Нуқталар ўрнига тегишли сўз ясовчиларни қўйиб, бирик-маларни кўчиринг.

Оила... тарбия, умум... маълумот, қиш... бино, оч... эшик, ўт... пичоқ, сез... киши, сул... ниҳол, чўз... унли, титра... ундош.

37-машқ. Қисмлари тик чизиклар билан ажратилган қўшма сўзларни имло қондасига мувофиқ қўшиб ёки ажратиб ёзинг.

Омма//боп, халқ//аро, меҳмон//дўст, оёқ//яланг, пуш-ти//ранг, роҳат//бахш, раҳм//дил, эрк//севар, ҳам//оҳанг, сўз//боши, тил//олди.

МОРФОЛОГИЯ

1-машқ. Куйидаги саволларга жавоб ёзинг.

1. Ҳозирги ўзбек тилида нечта сўз туркуми бор?
2. Мустақил сўз туркумлари нечта? Улар қайсилар?
3. Ёрдамчи сўз туркумлари қайсилар?

2-машқ. Барча сўзларни намунадагидек лексик ва грамматик маъносига кўра таҳлил қилинг.

**Баҳор ҳам, умр ҳам ўтар эҳтимол,
Фақат сен дунёда мангу қолурсан.**

(*А.О.*)

Намуна: Баҳор — лексик маъноси: барча жонзотлар уйғонадиган илк фасл, кўклам; грамматик маъноси: предмет номи, от, турдош от, birlik сонда, бош келишикда.

3-машқ. Шеърни кўчиринг, ифодали ўқинг. Ундаги келишик, эгалик, сон қўшимчаларини аниқланг ва шеърни ёд олинг.

Она

Кимдир савол берди: — Айтгил, Мухаммад,
Ёлғиз сен Расулсан буткул оламга.
Кимга кўп яхшилик айлай, ўзинг айт,
Ота-онамгами ёхуд боламга?
Расул жавоб қилди: — Тингла биродар,
Гапимни уч бора қулоққа илгил.
Имкон топа олсанг дунёда агар,
Энг аввал онанга яхшилик қилгил.
Бу ҳикмат шарҳини ўйладим узоқ —
Ростдан ҳам она эрур қиблаи олам.
Гарчи ҳаммамиз ҳам падармиз, бироқ
Онадан туғилган пайғамбарлар ҳам.

(А.О.)

4-машқ. Тўртликларни кўчиринг, ифодали ўқинг. Ундаги шахс-сон,
замон кўшимчаларини изоҳланг ва шеърни ёд олинг.

Дейдилар, ит хурар — ўтади карвон,
Ранжу балолардан ёнмасин жонинг,
Лекин алам қилар бир умр гирён
Итлар орасидан ўтса карвонинг.

(А.О.)

Яшасам юз йил ҳам чиқмайди эсдан,
Менга илк алифни ўргатган устоз.
Кечирдим мен юзлаб китобни кўздан,
Биринчи дафтарга мен қўйган ихлос —

(М.Ш.)

5-машқ. Матнни ўқинг. Ундаги синтетик ва аналитик шакллари ҳосил
қилувчи маънос воситаларнинг таъғига чизинг.

Бобур ва кабутар

Бир куни Умаршайх сарой аъёнлари билан ўтирган
экан. Бир кабутар келиб айвон пештоқига қўнибди ва
"ғулу-ғулу" қилаверибди.

Шоҳ: "Кабутар не дейди" деб сўрабди. Шунда Бобур
кабутарнинг қовун сайлига айтиб келганини сўзлабди.

Кибугарни тутиб қарасалар, оёғидаги хатда қовун сай-
лини таклиф қилинган экан. Умаршайх Бобурнинг хушёр-
лишига қойил қолибди. Ўғлидан топқирлигининг сабаби-
ни сўрабди.

Бобур ўтган йили шу қуш қовун сайли ҳақида хабар
келтирганини айтибди. Уни қанотидаги қора холидан та-
ниган экан. (Баёнлар тўплами.)

6-машқ. Гапларни ёзинг. Сўзларнинг жуфт ҳамда такрорий шаклла-
рини аниқланг ва таржима қилинг.

1. Донога кўрсатиладиган иззат-икром, ҳурматнинг
сабаби билимдир.

2. Қут-иззатни ҳам, обрў-этиборни ҳам киши тил ор-
қали топади.

3. Ақл-идрок эгаларининг нафи ҳар доим кўпчиликка
тегиб туради. (Ю.Х. Ҳожиб.)

СЎЗ ТУРКУМЛАРИ

1-машқ. Матнни ўқинг. Ундаги мустақил, ёрдамчи сўзларни алоҳи-
да-алоҳида ажратиб кўчиринг.

Турклар тарихидан

Қадимий туркларнинг дунёқарашида тўрт уфқ ва тўрт
тараф ранглар воситасида тайин этилганлиги маълум.
Шарқ — яшил, Ғарб — оқ, оқиш, Жануб — қизил, қир-
мизи, Шимол — қора. Туркларда Шимолнинг қора ранг-
да тасаввур қилиниши ҳам тасодифий ҳодисалардан эмас.
Афсонага кўра, Нух пайғамбар ўғилларига заминни бўла-
шиб берганда, Ёфасни шимол тарафга жўнатади. Ёфас
Отил Ёйиқ сувларининг ёқасига бориб, икки юз эллик
йил умр кечириб, ўша жойларда вафот этади. Унинг тўнғич
ўғли Турк ҳам шимолда туғилиб, вояга етган. Бу тўғрида
Маҳмуд Кошғарий "Девону луғотит-турк"да қимматли
маълумотларни ёзиб қолдирган: "Турк — тангри ярлақа-
гур Нух ўғлининг оти..." Кошғарий Хараф ўғли имом Шайх
Ҳусайн деган одамнинг китобида пайғамбардан шу ҳадис-
ни ривоят қилади: "Улуғ тангри айтади; менинг бир тои-
фа аскарим бор, уларни турк деб атадим, уларни кунчи
қарга ўринлаштирдим. Бирор халқдан ғазаблансам, турк

ларни унга қарши йўллайман" ... ("Асотирлар ва ривоятлар").

2-машқ. Гапларни кўчиринг, ёрдамчи ўндов ва модал сўзларнинг тагига чиқинг.

1. Билиш учун ўқимоқ керак.
2. Ташқаридан тақур-туқур овоз эшитилди.
3. Жўрабоев билан Ойқиз янги қишлоққа қараб йўл олди. (Ш.Р.)
4. Дарҳақиқат, халқ учун иш қиляпсиз, ўғлим. (Ш.Р.)
5. Ниҳоят, акамнинг иситмаси тушди. (У.Х.)

ОТ

1-машқ. Матнни кўчиринг. Атоқли ва турдош отларни сўроқ бериб аниқланг. таржима қилинг.

Марказий Осиё

Ўзбекистон Ўрта Осиёнинг бир қисмидир. Ўрта Осиё эса Марказий Осиёнинг таркибий қисми ҳисобланади. У Касбий денгизидан Япон денгизигача етти минг километр ва шимолдан жанубгача бир ярим минг километрга чўзилиб кетган бўлиб, ер юзи қуруқлигининг улкан майдонини эгаллаган. Тибет тоғи бу катта ўлкани жанубий денгизлар таъсиридан пана қилиб турган бўлса, шимолдан Олтой ва Саян тоғлари, Хинган тоғи Шимолий муз океани таъсиридан ҳимоя қилади. Тяньшан эса Марказий Осиёни иккига — ғарбий ва шарқий қисмларга ажратди. Ғарбий қисмда асосий майдонни Турон пасттекислиги, шарқий қисмда эса Буюк Хитой текислиги эгаллаган. ("Болалар энциклопедияси"дан.)

2-машқ. Шеърни кўчириб, киши ва нарса отларининг тагига чиқинг, шеърни ёд олинг.

Инсон қалби

Инсон қалби билан ҳазиллашманг сиз,
Унда миллат яшар, унда тил яшар.
Унда аждод фахри яшайди сўзсиз,

Унда истиқомат қилади башар,
Инсон қалби билан ҳазиллашманг сиз,
Унда она яшар, яшайди Ватан.
Уни жўн нарса деб ўйламанг ҳаргиз
Ҳайҳот! Кўзгалмасин бу қалб дафъатан!
(А.О.)

3-машқ. Отлардаги кўплик қўшимчасининг маъноларини изоҳланг.

1. Дадамлар келдилар. 2. Дўконда ҳар хил ёғлар сотилади. 3. Ойимлар ҳали тетиклар. 4. Талабалар ўз устозларини ҳурмат қиладилар. 5. Жўра Самарқандларни айланиб келган.

4-машқ. Қуйидаги сўзларни эгалик қўшимчалари билан турданг.

Она, ватан, кўнгил, сингил, боғ, ёнғоқ.

5-машқ. Қуйидаги сўзларни аниқ, мавҳум, яқка, тўда, шахс, нарса номларига ажратинг ва гаплар тузинг.

Пичоқ, тароқ, заргар, ишчи, лашкар, халқ, муҳаббат, яхшилик, дафтар, фишт, ёғоч, коса.

6-машқ. Матндаги келишиқ қўшимчаларини изоҳланг. Шеърни ёд олинг.

Сен Пушкиннинг севган малаги,
Сен Гёте орзу этган қиз.
Сен Байроннинг ўтли юраги,
Сен Гейнени ёндирган юлдуз,
Алишернинг Гулисисаң сен,
Сен Лутфийнинг сўлим ғазали.
Булбулисан Ҳофиз гулшанин
Ва Хайёмнинг ширин асали.
Толеимда нозланиб турган,
Эй, сен менинг эрка гўзалим!
(А.О.)

7-машқ. Отнинг функционал шаклларини ҳосил қилувчи қўшимчаларни аниқланг ва гаплар тузинг.

Китобча, келинчак, кўзичоқ, бўталоқ, онажон, қизалоқ, акахон, Салимаой, дадамлар, дафтарники, бурчакдаги, билагигача, дафтар-китоб, қатра-қатра.

8 машқ. Шеърда қайси келишик белгисиз қўлланганини аниқ-
лаш

Бунда булбул китоб ўқийди,
Бунда қуртлар ипак тўқийди.
Бунда ари келтиради бол,
Бунда қушлар топади иқбол,
Бунда қорнинг тағларида қиш
Баҳор учун сўйлайди олқиш.
Ботирлари канал қазади,
Шоирлари ғазал ёзади,
Куйчилари ўқийди ялла.
Жувонлари айтади алла.
Пазандаси ёпади ширмон,
Қарилари кутади меҳмон,—
Бу шундайин ажиб диёрдир.

(Х.О.)

9-машқ. Ажратиб кўрсатилган сўзлардаги келишик қўшимчаларини
тегишли кўмакчилар билан алмаштириб, гапларни кўчириб ёзинг.

1. Иш билан банд бўлганидан менинг келганимни сез-
мади.

2. Китобни укамдан бериб юбордим. 3. Қишлоққа ма-
шинада борилади. 4. Улар қишлоққа йўл олдилар. 5. Вақтим
бўлмаганидан томошага бора олмадим.

10-машқ. От ва отлашган сўзлардаги келишик қўшимчаларини аниқ-
лаб кўчиринг.

1. Бугунги ишни эртага қўйма. (Мақол.)
2. Яхшига ёндаш, ёмондан қоч. (Мақол.)
3. Инсон инсонга дўст, биродар.
4. Гапнинг кесими эгага тобе бўлади.
5. Олтин ўтда билинади, одам меҳнатда.
6. Тилга ихтиёрсиз — элга эътиборсиз. (А.Н.)

СИФАТ

1-машқ. Хусусият билдирувчи сифатлар иштирокида сўз бирикма-
лари тузинг ва таржима қилинг.

Камтар, қувноқ, йўрға, ювош, муғомбир, зикна, меҳ-
рибон, яхши.

1-машқ. Холат билдирувчи сифатлар иштирокида сўз бирикмалари
тузинг ва таржима қилинг.

Микос, кекса, хурсанд, ёш, илиқ, совуқ, салқин,
инчи, дуркун, очиқ.

3-машқ. Шакл-кўриниш билдирувчи сифатлар иштирокида сўз би-
рикмалари тузинг ва таржима қилинг.

Гавдали, новча, узунроқ, ясси, пакана, думалоқ.

4-машқ. Ранг-тус билдирувчи сифатлар иштирокида сўз бирикмала-
ри тузинг ва таржима қилинг.

Оқ, қора, қизил, яшил, кўк, сариқ, кул ранг, қўнғир,
саман, бўз, жигар ранг, тўриқ.

5-машқ. Ҳажм-ўлчов билдирувчи сифатлар иштирокида сўз бирик-
малари тузинг ва таржима қилинг.

Кенг, тор, узун, яқин, катта, кичик, оғир, енгил.

6-машқ. Маза-таъм билдирувчи сифатлар иштирокида сўз бирикма-
лари тузинг ва таржима қилинг.

Ширин, аччиқ, нордон, тузсиз, шўр, бемаза.

7-машқ. Ҳид билдирувчи сифатлар иштирокида гаплар тузинг ва
таржима қилинг.

Хушбўй, бадбўй, муаттар, кўланса.

8-машқ. Предметнинг ўрин ёки вақтга кўра белгисини билдирувчи
сифатлар иштирокида гаплар тузинг.

Ёзги, қишки, кузги, кечки, ташқи, сиртқи, кундуз-
ги.

9-машқ. Ушбу шеърдаги сифатларни аниқланг ва шеърни ёд олинг.

Гиёҳ

Улуғвор бир қудрат билан,
Чайқалади чўнг денгиз.
Қанча оғир харсанг тошлар
Тубда унга чўккан тиз.

Аммо мўъжаз, нозик гиёҳ
Ўша тубсиз ўлкада.
Кўкка ўсар, ҳа, денгизни
Кўтарганча елкада!

(А.О.)

10-машқ. Гаплардаги сифатларни аниқлаш ва гапларни таржима қилиш.

1. Душман ниҳоятда кучли, айёр, қув экан.
2. Бу шундай жой эканки, икки томони қир-адирлар билан қопланган, ўртасидан каттакон сой оқиб ўтган, ҳамма ёғи мевазор, боғзор, тоқзор, хушхаво, хушманзара, одамлари бўлса хушсурат, хушфеъл, хушхулқ, хуштавозе, меҳмондўст...
3. Дунёдаги энг хушбўй ҳидни келтиринг. («Асотирлар ва ривоятлар».)

11-машқ. Кўчириш сифатларни топиб тагига чизинг. Гапларни таржима қилинг.

1. Сухбатдошим — нуроний чол, қувқоқ, тетик, файласуфнамо. (С.З.) 2. Мовий осмонда кул ранг булутлар сайр қилмоқда. (И.Р.) 3. Унинг кўзларида жиддий ўй, лабларида маънодор, ингичка табассум сезилар эди. (О.) 4. Кекса врач билан Нафиса остонада жилмайиб турардилар. (Ас. М.) 5. Султонмурод шеърни ғоят гўзал ўқир эди. (О.)

12-машқ. Топишмоқларни кўчириш, таржима қилиш, жавобини топиш.

1. Кичкина декча, ичи тўла михча.
2. У ёғи тоғ, бу ёғи тоғ, ўртаси кўк ёнтоқ.
3. Ер остида қизил қалпоқ.
4. Оппоққина дастурхон ер юзини қоплаган.
5. Боғда гинг-гинг учади,
Гул шарбатин ичади.
Кўрсанг, узун найзаси
Ҳосил берар мазали.

13-машқ. Матнни ўқинг. Қўлланган сифатларни ажратиб ва таржима қилинг.

Баҳор

Эрта баҳорнинг серзавқ кунлари. Ям-яшил адирлардаги гиёҳлардан таралган хушбўй ҳидлар димоққа урилади. Офтоб чарақлайди. Кўм-кўк осмон шишадек тиниқ. Олақуроқ пахтали тўнлар елкадан тушган. Катта-кичик меҳнаткаш деҳқоннинг эғнида хом сурп ятак. Хушчақчақ қизларнинг қоп-қора сочларида толбаргакдан сочпопук. Ўриқларнинг катта-кичик новдаларида оч пушти маржон. Ариқ бўйларидан ялпизларнинг хушбўй ҳиди анқийди. Баланд-баланд деворлар тагида кумурсқалар ўрмалайди. (С. А.)

14-машқ. Қуйидаги гаплардан сифатларни топиб, қайси даражада эканлигини аниқлаш.

1. Бериуний Гурганжга келган йили қизиқ бир ҳодиса юз берди. 2. Ул доно ва жасур олам. 3. У хурсанд бўлиб, янги сафарга ҳозирлана бошлади. 4. Маҳмуд мен ўйлагандан кўра маккорроқ экан. 5. Оқ, кўк, сариқ ва қишил рангли ёқутлар бор. 6. Лаъл эса ёқутга нисбатан юмшалоқроқ, қизил, тиниқ ва равшан жавоҳир дурур. 7. Жавоҳирларнинг энг қимматлиси ёқутдир. 8. Сирнинг нари бетидаги Чордара воҳаси жуда чиройли манзара касб этган эди. (Мир. Ос.)

15-машқ. Озайтирма ва кучайтирма сифатларни топиб, алоҳида-алоҳида ажратиб ёзинг.

1. Мезбон қип-қизил юзини ўраб олган оппоқ чанбар соқолини силаб, ўйлашиб қолди. (Мир. Ос.) 2. Ҳали куёш ботмаган, унинг кечки қизғиш нурлари барглари сарғайган ўриқларни, терак учларини ловиллатиб ёндираётгандек. (С.А.) 3. Кўкиш, кўкимтир, оч яшил, оқиш, қорамтир, тўқ қизил, қоп-қора, сап-сариқ, ям-яшил, кўм-кўк, сарғиш, сарғимтир.

16-машқ. Отлашган сифатларни аниқлаш, гапларни кўчириб таржима қилинг.

1. Яхши ошини ер,	2. Яхши-эл фамили
Ёмон — бошини.	Ёмон-ўз фамили.

3. Яхшига ёндаш,
Ёмондан қоч.

4. Яхшидан от қолади,
Ёмондан — дод.

17-машқ. Шеърни кўчиринг, сифатларни аниқланг ва ёд олинг.

Мисранинг тугилиши

Уфқларда қизил бир оташ —
Ботаётган оловли лола,
Гуё бутун олам шаробин
Кўтарувчи гулгун пиёла.
Кўк юзига булут сочилган
Таралмаган чигал соч каби,
Кўёшнинг сўнг шўъласин эмар
Булутларнинг паришон лаби.
Райҳонларнинг сархуш ҳидини
Тўплаб чўқар боғларга оқшом,
Хиромон бир шабада билан
Келаётир менга ҳам илҳом...
(М.Ш.)

18-машқ. Гапларни ўқинг. Кўшма, жуфт ва такрорий сифатларни ажратиб кўчиринг.

1. Лола кўзларини катта-катта очиб, Кундузга қаради. (С.А.)
2. Тўкин-сочин куз фасли бошланди. (М.Қ.)
3. Гала-гала суҳсур, сўна, ғоз учиб келур, Янги-янги қўшиқ, ялла, соз учиб келур.
4. Аччиқ-чучук гаплар бўлмади. (П.Қ.)
5. Жўрабоев одатдагича кул ранг кителини кийиб олган эди. (Ш. Р.)
6. Тинчликсевар ва эрксевар халқлар урушни истамийдилар. (Рўзномадан.)

СОН

1-машқ. Гаплардаги тагига чизилган соннинг маъносини изоҳланг.

1. Саломатлик — туман бойлик. 2. Душман лак-лак лашкалар тортиб келаётганмиш. 3. Ки ҳисоб ичра бор эди ўн лак.
- Ҳар лаки ўн туман келиб бешак. (А.Н.)

2-машқ. Нутқимизда фаол қўлланадиган қуйидаги 23 та содда соннинг сўз билан ёзиб чиқинг.

0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90, 100, 1000, 1.000.000, 1.000.000.000.

3-машқ. Қуйидаги мақолларни кўчиринг ва таржима қилинг.

1. Бир кун туз ичган жойга, қирқ кун салом бер. 2. Етти ўлчаб, бир кес. 3. Бирники — мингга, юзники — туманга.
4. Бир кўрган — таниш, икки кўрган — билиш. 5. Беш бармоқ баробар эмас.

4-машқ. Қуйидаги гапларни кўчиринг ва соннинг турини аниқланг.

1. Мулкларнинг учдан бири ҳам қолган эмас. (Ойбек.)
2. Маданият ривожининг биринчи шартининг тинчликдир. (Лев Т.)
3. Менинг болам битта, уники иккита. (С.З.)
4. Мен соат олтиларда ишдан қайтаман. 5. Охири икки яшиқ асалари сотиб олдим. (М.С.)
6. Аскарлар бештадан сафга тизилди.

5-машқ. Ҳар бир қатордаги сонларни маъносига кўра номланг ва гаплар тузинг.

1. Бир, икки, уч, тўрт, беш. 2. Саккизта китоб, ўн дона қалам. 3. Тўққизинчи синф, олтинчи қатор. 4. Еттигача одам, соат саккизларда, юзлаб кишилар, ўн иккитача қоп. 5. Иккаласи боришди, олтовлон кетди. 6. Учтадан дафтар, иккитадан ўчиргич беришди.

6-машқ. Қуйидаги шеърда қўлланган сонларнинг маъносини изоҳланг. Шеърни кўчиринг ва ёд олинг.

Ўзбегим

Тарихингдир минг асрлар,
Ичра пинҳон, ўзбегим,
Сенга тенгдош Помиру
Оқсоч Тиёншон, ўзбегим,
Сўйласин Афросиёбу
Сўйласин Ўрхун хати,
Кўҳна тарих шодасида
Битта маржон, ўзбегим.

Ўлка

Ал-Беруний, Ал-Хоразмий,
Ал-Фороб авлодидан,
Асли насли балки Ўзлуқ,
Балки Тархон, ўзбегим.
Ўтдилар шўрлик бошингдан
Ўйнатиб шамширларин
Неча қоон, неча султон,
Неча минг хон, ўзбегим.
Тоғларинг тегрангда гўё
Бўлма аждар бўлди-ю,
Икки дарё — икки чамшинг,
Чашми гирён, ўзбегим.

(Э. В.)

7-машқ. Қуйидаги ҳисоб сўзларини кўчиринг, улар ёрдамда сўз бирикмалари тузинг ва таржима қилинг.

Кун, ой, йил, кеча, кундуз, соат, сония, дақиқа, нафар, нусха, туп, бет, саҳифа, қадам, қерич, энли, коса, пиёла, қошиқ, хўплам, ҳовуч, тийин, сўм, марта, боғ, даста, тўда, тош, шингил, бош, пуд.

8-машқ. Қуйидаги саволларнинг жавобини топинг.

1. Қайси сон тескари ёзилса ҳам ўзгармасдан қолади?
2. Қайси сон тескари ёзилса, ҳосил бўлган сон бир ярим баробар ортади?

9-машқ. Қуйидаги мақоллардаги отлашган сонларни аниқланг. Гап бўлаклари бўйича таҳлил қилинг.

1. Билага зўр бирни йиқар, билими зўр мингни. 2. Қиркига чидаган, қирқ бирига ҳам чидайдди. 3. Санамай сак-киз дема. 4. Мард бир урар, номард юз. 5. Бирни кессанг, ўнни эк.

ОЛМОШ

1-машқ. Кишилиқ олмошларини ёзинг ва улар нштирокида бта гап тузинг.

2-машқ. Шеърни кўчиринг, кишилиқ олмошларини аниқланг ва ёд олинг.

Боғларингни сайр этганимда,
Сен бор эдинг қалбда, Ватаним.
Боғ хуснига шеър битганимда,
Уни дастлаб сенга атадим.

Минглаб тилда мадҳингни сўзлар
Бунда ўсган ҳар бир дарахт.
Нур эмади миллионлаб кўзлар.
Кўкдан сенинг хуснингга қараб.

Жилмаяди ўзида йўқ шод,
Янги ой ҳам кетмай қошингдан.
Этак-этак олиб коинот,
Юлдузларин сочар бошингдан.

(Э. В.)

3-машқ. Қуйидаги кишилиқ олмошларига қўшимча қўшилганда қандай ўзгариш содир бўлганлигини аниқланг ва гаплар тузинг.

Унда, унга, ундан.

4-машқ. Кишилиқ олмошларига қўшимча қўшилганда қандай ўзгариши ҳосил бўлганлигини аниқланг. Гаплар тузинг.

Меники, сеники.

5-машқ. Гаплардаги кишилиқ олмошларини аниқланг ва гапларни кўчиринг.

1. Сен ҳам барча тенгдошларинг сингари истиқлол берган неъматлардан тўла баҳрамандсан. ("Ишонч" газетасидан) 2. Мен тилшунослик тўғарагига ёзилдим... 3. Биз ўз Ватанимизни севамиз.

4. Қанча тиришсам ҳам, у беор
Еллар мени алдаб кетади.

(Х.О.)

5. Улар қишлоққа йўл олдилар. 6. Сиз бу шоирларни биласизми? (Ш.Р.)

6-машқ. Қуйидаги шеърда қатнашган кишилик олмошларини то-
пиб кўчириг.

Гўзаллик нимада...

"Гўзаллик қизларда,
у қора кўзларда,
соз каби сўзларда,"
деганлар янглишар.

Гўзаллик бир гулдир,
муддати фаслдир,
яшамоқ аслдир,
сиз, биз, бор у яшар.

Гўзаллик — ишлайиш,
манглайни терлатиш,
гўзалдир унга, иш,
мақтанса ярашар!

(F.F.)

7-машқ. Ўзлик олмоши эгалик қўшимчалари билан турланса қандай
маънони ифодалайди.

Ўзим-..., ўзинг-..., ўзи-..., ўзимиз-..., ўзингиз-..., ўзла-
ринг-...

8-машқ. Ўзлик олмоши келишк қўшимчалари билан турланганда
қандай қўшимчалар бўлиши шарт.

1. Ўз...+нинг =...
2. Ўз+...ни =...
3. Ўз+...га...
4. Ўз...+да...
5. Ўз...+дан =...

9-машқ. Тўртликни кўчиринг ва ёд олинг.

Алқисса шу: от йўлни
Уй томон бурган экан.
Чол-чи, ўз кампиридан,
Жой сўраб турган экан.

(A.O.)

10-машқ. Қуйидаги олмошлар нишироқида гаплар тузинг.

У, бу, шу, ўша, ана, мана, ана шу, мана бу, анову.

11-машқ. У, бу, шу, ўша олмошларига қуйидаги қўшимчалар қўшил-
са, қандай уларни бўлишини топиб кўчиринг.

У+дай =... У+га =... У+да =... У+дан =... У+ча =...
Бу+дай =... Бу+га =... Бу+да =... Бу+дан =... Бу+ча =...

12-машқ. Қуйидаги гапларда қатнашган кўрсатиш олмошларини аниқ-
ланг ва машқни кўчиринг.

1. Гўзал эди бу ажойиб дам. (Х.О.)
2. Бозорга ўхшайди асли бу дунё... (А.О.)
3. Нимани эксанг, шуни ўрасан. (Мақол.)
4. Йўлчи эртадан кечгача дам у экинда, дам бу экин-
да ишлайди. (Ойбек.)
5. Шу пайт кимдир эшикни чертди. (С.З.)

13-машқ. Қуйидаги шеърда мавжуд кўрсатиш олмошларини аниқ-
ланг, шеърни кўчиринг ва ёд олинг.

"Сен борсан"

Сен борсан — мен учун бу ҳаёт гўзал,
Сен борсан — мен учун дилбар коинот.
Сенсиз қолар эдим зулматда тугал,
Сенсиз қолар эдим буткул бемурол.

Сенинг висолингда умрим яширин,
Чечаксан, мен учун асло сўлмассан.
Шу қалар дилбарсан, шу қадар ширин,
Афсус шундайлигинг ўзинг билмассан.
(A.O.)

14-машқ. Сўроқ олмошларини қуйидаги жадвал асосида тўғри жой-
лаштиринг.

1. Шахсга нисбатан:...
2. Предметга нисбатан:...
3. Белгига нисбатан:...
4. Миқдорга нисбатан:...
5. Вақтга нисбатан:...
6. Мақсадга нисбатан:...
7. Сабабга нисбатан:...
8. Ўринга нисбатан:...

15-машқ. Гаплардаги сўроқ олмошларини аниқлап, кўчиринг ва
таржима қилинг.

1. Мана шу ёруғ юлдузнинг оти нима, отахон? (F.F.)

2. Қулоқ-бурнингни нега кесдилар. (Мир. Ос.) 3. Нима гап уш, нима истайсизлар? (С.Р.) 4. Сиз темирчининг уйига нима мақсадда боргансиз? (М.С.) 5. Сиз у йигитнинг кими бўласиз? (И.Р.)

16-машқ. Шеърни кўчиринг, луғат тузинг ва ёд олинг.

Тунислик бола

Афсус разолатга ботди бу очун,
Айбни яратганга тўнкамоқ нечун.
Сенга ўт қўйдилар бир эрмак учун,
Римга нега келдинг тунислик бола?

Биламан сен учун парча нон қаҳат,
Замин мазор бўлса, Африка лаҳад.
Ўт қўйса, ўт қўйсин ўз элинг фаҳат.
Римга нега келдинг тунислик бола?

Бу шундай манзилки, дўстни ёвлайди,
Ота ўз фарзандин авраб товлайди.
Бу юртнинг сайёди одам овлайди.
Римга нега келдинг тунислик бола?...

(А.О.)

17-машқ. Белгилаш олмошлари иштирокида гаплар тузинг.

Ҳамма, барча, бари, ялпи, жами, бутун.

18-машқ. Гапларни кўчиринг ва таржима қилинг.

1. Уларнинг ҳар бирини бир дунё деса бўлади. (М.Қ.)
2. Ҳаммасидан яхши топширдиму, фақат кимёдан йиқилдим. (М.Қ.)
3. Ҳамма бир нафас жим қолди. (Ойбек.)
4. Сенга бўлсин барча хусну, менга бўлсин барча ишқ. (Э.В.)

5. Биз истаймиз: барча эллар, элатлар
Бир-бирига бўлсин яна яқинроқ. (А.Р.)

19-машқ. Мазкур олмошлар иштирокида гаплар тузинг ва маъноси-га алоқиди янгибор беринг.

Ҳар ким, ҳар нима, ҳар бир, ҳар қайси, ҳар қандай,
Ҳар тугул.

20-машқ. Шеърни кўчиринг, луғат тузинг ва ёд олинг.

Шарқ ҳақиқати

Тахтга талпинасан ғазабга тўлиб,
Чиқармоқ бўласан оламшумул чанг.
Ҳар ойна кўтарган Искандар бўлиб,
Темур саналмагай ҳар қандайин ланг.
Ўзбекнинг давлати қарор топган чоғ,
Маймунжон терарди қайси бир наслинг.
Ўз юртинг шаънига туширмагин доғ.
Ахир одам эрур сенинг ҳам аслинг.
Ҳар ким шоҳ бўлай дер иложин топса,
Урингай тарихга келса ҳам малол.
Фалак чаппа кетиб омадинг чопса,
Шарқнинг бир ҳикматин яхши англаб ол:
Подшоҳ деганлари куну туш бедор,
Халқининг меҳрибон дояси бўлур.
Бежиз айтмаганлар асл ҳукмдор,
Худонинг ердаги сояси бўлур.

(А.О.)

21-машқ. Қуйидаги олмошлар иштирокида гаплар тузинг.

Ҳеч ким, ҳеч нима, ҳеч қанақа, ҳеч қайси, ҳеч нарса,
Ҳеч қандай, ҳеч бир.

22-машқ. Гаплардаги бўлишсизлик олмошларини аниқланг, гапларни кўчиринг ва таржима қилинг.

1. Ҳеч ким кўринмайди, балки улар ҳам дам олишаётгандир? (М.И.)
2. Энди одамларга ҳеч қачон ёмонликни раво кўрмайман. (М.Қ.)
3. Лекин сир бой бермаслик учун, ҳеч нарса бўлмагандек илжайди. (М.Қ.)
4. Муродона Раҳимга ҳеч қандай савол бермади. (И.Р.)
5. Бир ўзинини қўлидан ҳеч нарса келмайди. (М.С.)

23-машқ. Тўртликни кўчиринг, олмошларни аниқланг ва ёд олинг.

Ҳаним бўлолмасмиз иккимиз сира,
Дўст ҳам бўлолмасмиз балки ҳеч қачон.
Балки эмасдирсан сен ҳам бокира,
Балки эмасдирман мен ҳам покдомон.

(А.О.)

24-машқ. Гумон олмошлари иштирокида гаплар тузинг.

Аллаким, алланима, кимдир, нимадир, аллақачон, аллақадер, аллақандай, биров, фалон, алланарса.

25-машқ. Гапларни кўчиринг, гумон олмошларини аниқланг.

1. Девор орқасида алланарса штирлади. (С. З.) 2. Шу пайт кимдир эшикни чертди. (С.З.) Қария алланечук осойишта кулди. (Ў.Х.) 4. Аллақандай арча панасига яшириниб, чўнқайиб ўтириб олди. (Ў. Х.) 5. Кимдир жавоб қайтарди. (М.С.)

26-машқ. Шеърни кўчиринг, олмошларни аниқланг ва ёд олинг.

Яхшилик ва ёмонлик

Эл аро юради бир нақл,
Халқ уни такрорлаб айтади.
Кимсага ёмонлик қилмагил,
Бир куни ўзингга қайтади.

Дарвоқе, панд берсанг бир жонга,
У ҳам тинч турарми ҳеч замон.
Дейдилар, туфласанг осмонга
Юзингга тушгайдир бегумон.

Яхшилик қилсанг-чи сен бироқ,
Қайтарми у сенга? Бу мубҳам.
Бошини силасанг гоҳи чоқ
Қўлингни тишлайди итинг ҳам.

(А.О.)

27-машқ. Ҳеч, ҳар, бир сўзлари иштирокида қўшма олмошлар ясанг.

ФЕЪЛ

1-машқ. Гапларни кўчиринг. Феълларни аниқланг ва изоҳланг.

1. Қурбоний хола индамай ошхонага чиқди. (Ў.Х.) 2. Қор ёганни. (Ў.Х.) 3. Бу аёлга Зоҳиднинг раҳми келди. (Т. М.) 4. Уюқдан аёнлари билан мингбоши келар эди. (М.И.) 5. Дарёга тикиламан. (М.Қ.) 6. Мен сизга бир гап айтмоқчи эдим. (М.Қ.) 7. Тошкентга ўқишга келмоқчи эди. (М.Қ.)

2-машқ. Гапларни кўчиринг, тўлиқсиз феълларни аниқланг. Таржмани қилинг.

1. Автостанцияда йўловчилар гавжум эди. (С.Р.) 2. Ўғли билан келинига қараб Тўмариснинг севинчи ичига сизмас эди. (Мир.Ос.) 3. Мен Лайло билан ўртамиздаги муносабатнинг бўлишини мутлақо хоҳламас эдим. (М.Қ.) 4. Ҳисобот солинган сумкаси ишхонада қолган эди. (М.С.)

3-машқ. Гапларни кўчиринг, ўтимли ва ўтимсиз феълларни аниқланг.

1. Салтанат очиқ эшикдан "зал"га қаради. 2. Рангрўйи ўзига баттар сўлғин, асабий кўриниб кетди. 3. Эшик кўнғироғи жиринглади. 4. Салтанатдан садо чиқавермагач, индамай қавушини кийди. 5. Шоша-пиша деворни пайпаслаб, чироқни ёқди. 6. Азиз бирон ёмон гап айтиб юборишдан қўрқиб тилини тийди. 7. Салтанат эшикни очди. (Ў.У.)

4-машқ. Гапларни кўчиринг ва ўтган замоннинг қайси шаклидалигини аниқланг.

1. Бобонор хотинининг бошини ушлади. (И.Р.) 2. Ҳасан ишбошининг фикрига қарши чиқди. (М.С.) 3. Нигорага дарҳол жавоб ёздим. (М.Қ.) 4. Беруний Гурганжга келган йили қизиқ бир ҳодиса юз берди. (Мир.Ос.) 5. Иккиси узоқ гурунглашди. (Э.Р.)

5-машқ. Гапларни ўқинг, ўтган замоннинг қайси шаклида эканлигини аниқланг ва кўчиринг.

1. Шаҳаншоҳи олам сенга ғойибона ошиқ бўлганлар. (Мир.Ос.) 2. У Эрон шоҳининг қандай ниятда эканини энди тушуниб олган эди. (Мир.Ос.) 3. Тошкентда ёмғир ёғаётган эди. (И.Р.) 4. У ёғини суриштирсангиз, мен аллақачон уйланганман, ҳатто қизим ҳам бор. (М.Қ.) 5. Айтмоқчиманки, хуржун туя жунидан тўқилган. (М.С.) 6. Онам Лайлонинг тепасида ўтирган экан. (И.Р.)

6-машқ. Гапларни кўчиринг ва ўтган замоннинг қайси шаклидалигини аниқланг.

1. Ойим ҳам Санобардан эшитган нордон титирарди мендан яширар эдилар. (М.Қ.) 2. Зарур иш бор экан ва бўлмаса чиқар эди. (М.Қ.) 3. Онам Лайлони кўрсанлар...

лаш қувончар эдилар. (М.Қ.) 4. Фазилатхон менга бўлакча сўқлашиб қарар эди. (И.Р.) 5. Жаладан кейинги ўрмон сатҳи бағичзорга айланиб кетган, лой кечиб борар эдик. (И.Р.) 6. Аммо кўп қизлар муҳаббат нималигини билар эканлар. (И.Р.) 7. Қишлоқда ўзини ойнага соладиган қизларни кўплар ёқтирмас эдилар. (И.Р.)

7-машқ. Гапларни ўқинг. Ўтган замоннинг қайси шакли мавжудлигини аниқланг ва кўчиринг.

1. Нима гуноҳ қилибди. (И.Р.) 2. Қайнотам мукчайиб озгин қўлида пешонасини қашлаб ўтирибди. (И.Р.) 3. Снарядлар, бомбалар каллаклаган қарағайлар ағанаб ётибди. (И.Р.) 4. Даласига ҳам етиб бормаи туриб орқамдан терговчи борибди. (И.Р.) 5. Вазият шуни талаб қилибди. (И.Р.) 6. Иссиқ кийимларга бориб эдим. (И.Р.)

8-машқ. Гапларни кўчиринг ва ҳозирги замоннинг қайси шаклидалигини аниқланг.

1. Менга талабалар бор бўлсин, оғиримни ўшалар енгил қияпти. (И.Р.) 2. Сенга ачинапман, биродар. (И.Р.) 3. Аммо Ғанижон менга ишонмаяпти. (И.Р.) 4. Ҳали менга ҳам ишонмаяпсизларми? (И.Р.) 5. Ўзимизникиларга яқинлашган сари чекким келяпти. (И.Р.) 6. Соатлар кетидан кунлар, кунлар кетидан ҳафталар ўтяпти. (И.Р.) 7. Уч кундирки, у милиция идорасида гумондор сифатида сўроқ қилиняпти. (М.С.) Сен бола мени ким деб ўйляяпсан? (М.С.)

9-машқ. Гапларни кўчиринг. Ҳозирги замоннинг қайси шакли кўлланилини аниқланг.

1. Шаҳри Румдан келаётибмиз, Кошғарга йўл тутғонмиз! (М.Али.) 2. Қурбонбой ота бундан тўрт йил бурун кўкламда қуртга барг қирқаётиб, дарахтдан йиқилиб оёғи синган эди. (Ў.У.) 3. Мадраса тупроғини ялаб ётибсизми ҳали ҳам? (М.И.) 4. Эрталаб Карима мактабга кетаётиб, йўлда Турғунни кўриб қолди.

10-машқ. Гапларни кўчиринг. Ҳозирги замоннинг қайси шаклида эканлигини аниқланг.

1. Зоти олийлари сизни чорлаётирлар... (Мир.Ос.) 2. Хонлар ҳокимият талашиб, бир-бирлари билан бўғиша-

ётирлар. (Мир.Ос.) 3. Хотинининг сўзига кириб, шул ишни қилаётир. (Мир.Ос.) 4. Юринг, шоҳ ҳазратлари сизни истаётирлар. (Мир.Ос.) 5. Келин... келин келаётир, — деб бақирди у ҳарсиллаб. (Мир.Ос.) 6. Ҳозир эса қипчоқ беклари шилиб олаётирлар. (Мир.Ос.)

11-машқ. Гапларни кўчиринг. Ҳозирги замон феъл шаклини ҳосил қилувчи кўшимчаларни топинг.

1. Қибладаги қуёш оташтанга тушган мис тобоқдай қизғиш учқунланмоқда. (И.Р.) 2. Қабила бошлиғи Тўмарис ўғли Сипарангизни шак уруғидан Зарина деган бир қизга уйлантирмоқда. (Мир.Ос.) 3. Орол денгизининг жанубидаги шу бепоеън чўлларнинг соҳиби бўлган кўчманчи массагетлар келин кутмоқда. (Мир.Ос.) 4. Ёшлар меҳмонларга жой ҳозирламоқда, аёллар овқат пиширмоқда, янгалар ўтов хизматини ўтайдиган узун соябон араваларни безатмоқда. (Мир.Ос.)

12-машқ. Гапларни кўчириб, ҳозирги замон феъл шакли ҳосил қилувчи кўшимчаларнинг тагига чизинг.

1. Мен ҳам овни яхши кўраман. (И.Р.) 2. Буёғини правление қарорига ўзим тиркаб қўяман. (И.Р.) 3. Ўша кун қандай қилиб касалхонадан кетганимни билмайман. (И.Р.) 4. Бу ёғига ўзим кетаман. (М.С.) 5. Тушларингда ҳам кўрмайсанлар. (М.С.)

13-машқ. Гапларни кўчиринг. Ҳозирги замон феъл шаклини ҳосил қилувчи кўшимчани аниқланг.

1. Оёғим, аъзои баданим оғрийди. (А.Қаҳ.) 2. Ойим дам-бадам тўхтади. (Ў.Х.) 3. Сандонда олов гувиллайди. (Ў.Х.) 4. У сланецлар, қумтошлар, гранитлар ичида учрайди. (С.К.) 5. Марат илжайиб, унинг сўзини маъқуллайди. (С.Абдуқаҳҳор) 6. Залда томошабинлар кўпайди.

14-машқ. Ҳозирги замон феъл шаклини аниқлаб, гапларни кўчиринг ва кўшимчаларнинг тагига чизинг.

1. Сулаймон оқсоқол лагандаги гўштни тўғрай бошлади. (Яшин.) 2. У Андижонга Робия туфайли боришни эса ота-онасига айтишга уялади. (П.Қ.) 3. Мен сизга келин тилласини олиб бераман. (Ў.У.) 4. Азиз, сени кўнган

бери билман, сенга ишонаман. (Ў.У.) 5. Саодатхон ая,
мен сизни яхши кўраман. (А.Р.) 6. Дўппи тор келса ҳар
нигамага тунасан. (А.Р.)

15-машқ. Келаси замон феълининг қайси шаклдалигини аниқланг
ва гапларни кўчиринг.

1. Ботирлар халқнинг хотирасида ҳамиша яшаяжак-
лар. (Ойбек.)

2. Барча халқ ҳам ўз она-юрт боғида дилшод,
Хирмон-хирмон кўтаражак умид донасин.
(F.F.)

3. Балки устоз Ойбекдек тўлиб
Ёзажаксан янги бир дoston.
Балки Ҳабиб Абдулла бўлиб,
Саҳроларда очажаксан кон.
(О.А.)

16-машқ. Гапларни кўчириб келаси замон феълининг қайси шакли
қўлланганлигини аниқланг.

1. Шербўта нимадир айтмоқчи бўлиб, Басоатни тўхтат-
ди. (А.Р.) 2. Тағин яна кимларгадир тенглашмоқчи. (А.Р.)
3. Наҳотки жангга ҳам алоҳида-алоҳида чиқмоқчисиз-
лар? (П.Қ.)

4. Унга раҳм этмоқчи одамлар шу тоб,
Тоғу тошлар аро яқин йўл очиб.
(А.О.)

5. Сени бир юнон кўрмоқчи. (Я.И.) 6. Ҳинд юришидан
воз кечинг демоқчимисиз? (П.Қ.)

17-машқ. Мақолларни кўчиринг. Келаси замон феълининг қайси
шакли қўлланганлигини аниқланг.

1. Дарё сувин баҳор тоширар, одам қадрин меҳнат
оширар. 2. Билган билганин ишлар, билмаган бармоғини
пишлар. 3. Иш иштаҳа очар, дангаса ишдан қочар. 4. Қи-
мирлиган қир ошар. 5. Фолбиннинг сўзига аҳмоқ ишонар.
6. Эшак эти гўшт эмас, савдогар ҳеч дўст бўлмас.

18-машқ. Шеърни кўчиринг, таржима қилинг ва ёд олинг.

Ўзимни мозийнинг бағрига урдим,
Ва шу он шукрона айтиб қайтдим.
Кимдир кўрмай кетган бахтни мен кўрдим,
Кимдир айтмай кетган сўзни айтдим мен.
Мени кутаётир ажиб келажак,
У менинг иқболим, менинг бахтимдир.
Мен кўрмаган бахтни кимдир кўражак.
Мен айтмаган сўзни айтажак кимдир.
(А.О.)

19-машқ. Гапларни ўқинг аниқ (бош) нисбат ва ўзлик нисбатдаги
феълларни ажратиб кўчиринг.

1. Йўлдош хайрлашмасдан чиқиб кетди. 2. Шундан кей-
ин Йўлдош анча вақт кўринмади. 3. Ҳатто профессор то-
ғаси ҳам ёрдам беролмабди. 4. Ўтирганларнинг бари ялғ-
этиб Азизга қаради. 5. Вақт зиқ бари шошиб турибди. 6. Азиз
жавобга шошилмади. (Ў.У.)

20-машқ. Қуйидаги гаплардан мажҳул ва ўзлик нисбатдаги феъл
иштирок этганларини алоҳида-алоҳида ажратиб кўчиринг.

1. Азиз бир-икки гингиб, уйғонди. 2. Эртаси кун
онасининг аҳволи анча яхшиланди. 3. Расул Оллоёрович
"мабодо сиз бошлайсизми" дегандек Муҳиддин Жаббо-
ровичга юзланди. 4. Саройнинг ташқи деворларига бўртма
ганч нақшлар солинган, том четига нақшинкор гуллар
билан безатилган кунгурали панжара қўйилган. (Журнал-
дан.)

21-машқ. Биргалик ва орттирма нисбатдаги феълларни ажратиб кўчи-
ринг.

1. Кейин торт-торт билан раисга боришди. (У.У.)
2. Ҳукмдоримиз Рустак... қулоқ, бурнимни кестирди
(Мир.Ос.) 3. Тасодифан бир ёнғоқ топиб олишди. (А.Ага)
4. Болалар Расулнинг гапига қўшилишди. (И.П.) 5. Феру-
залар шаҳарда, тўққиз қаватли уйда туришди. (У.Ҳ) 6. Қи-
залоклар бир зумда яқиндаги ўтлоққа бориб қолганин
(Ў.Ҳ) 7. Зайнаб ишга худди шундай ваз кўрсатди (Шу-
рат.) 8. Наврўз сайларида ҳар хил мусобақа ўнини тар-
ўтказилган. (Н.А.)

22-машқ. Шеърни ўқинг. Нисбат қўшимчаларини аниқлаб, кўчи-
ринг ва ёд олинг.

Умр

Қалбимда гоҳ ғурур гоҳида фараҳ,
Шу учқур дунёни турфа кўрибман.
Юртма-юрт, элма-эл, фарсах-бафарсах
Умрим довларин ўлчаб юрибман.
Умр-ку ўтади гулдурас солиб,
Унинг қайтганини ким ҳам кўрибди?
Во ажаб, қай бир зот, ўз умри қолиб,
Менинг қадамимни ўлчаб юрибди...

(А.О.)

23-машқ. Аниқлик майлидаги феълларни кўчириб, гапларни таржи-
ма қилинг.

1. Асадбек ўзини қўлга олишга ҳаракат қилди. (Т.М.)
2. Йигит эрталаб хомуш уйғонди. (А.Д.) 3. Қизнинг тим-
бора кўзларидан тирқираб ёш оқар, у учсиз нола қилар
ди. (Э.С.) 4. Мингбоши хотинини жеркиб ташлади. (М.И.)
5. Кейин Жамшид институтга йўл олди. (Т.М.) 6. Сен бола
ени ким деб ўйлаяпсан. (М.С.)

24-машқ. Буйруқ — истақ майлидаги феълларни аниқлаб, гапларни
кўчиринг ва таржима қилинг.

1. Сир сирлигича қолсин. (М.С.) 2. Ўш шаҳрига бугу-
доқ сўров хати тайёрланг. (М.С.) 3. Ёмон кўздан, касал-
дан худонинг ўзи асрасин. (М.С.) 4. Фуқаропарвар Шаҳ-
зиёримиз бошидан давлат қуши кетмасин. (М. Али.)
5. Қишлоқларга одам юбор. (Я.И.) 6. Ҳақини тўғри тўлаб,
бўдлик билан қайтишни буюр. (Я.И.) 7. Гулбаданга жавоб
эрайлик. (П.Қ.)

8. Имкон топа олсанг дунёда агар,
Энг аввал онангга яхшилик қилгил.

(А.О.)

9. Юқларни туширгин! (П.Қ.) 10. Ифтордан сўнг биз-
никна ўтсин. (П.Қ.)

25-машқ. Шарт майлидаги феълларни аниқлаб, гапларни кўчиринг
ва таржима қилинг.

1. Агар Андижонга сиз бормасангиз... мен ҳам кетмас-
мен. (П.Қ.) 2. Э, у киши тушмаса, кураш бўладими? (М.И.)
3. Ҳозир сардор бир нима деса, хон уни душманга чиқа-
ради. (Э.С.) 4. Самарқандлик бўлсанг, қани бир саволга
жавоб бер-чи: ҳозир қаерда турибсен? (М.Али.) 5. Аммо
ўрмонга ўт кетса, хўлу қуруқ барабар ёнади. (Т.М.) 6. Синг-
лим, учрашувга сиз ҳам бормасангиз бўлмайди. (М.С.)
7. Агар янглишмасам, энди иккита гувоҳ қолади. (Т.М.)

26-машқ. Шеърни кўчиринг. Феълнинг майл шаклларини аниқлаб
ва ёд олинг.

Эшигингдан ўтаман...

Куз ёйса ҳам йўлларга хазон,
Қор кўмса ҳам борлиқни бутун,
Кўклам келиб, урса ҳам хандон,
Эшигингдан ўтурман бир кун.
Сочларингга тушса ҳамки оқ,
Пешонангни босса ҳам ажин,
Кирганда ҳам гавдамга титроқ,
Эшигингдан ўтурман бир кун.
Майли, шунда танимасанг ҳам,
Ёки десанг, кўрмайин турқин,
Ёшим ютиб, бошим қилиб ҳам,
Эшигингдан ўтурман бир кун.
Мени демай юмсанг ҳам кўзинг,
Хонанг қолса зулматга тутқун,
Хотирангга шам бўлиб ўзим,
Эшигингдан ўтурман бир кун.
Вақтим етиб чиқса бу жоним,
Дардларимга ясалса якун,
Қабристонга тобут ичра жим,
Эшигингдан ўтурман бир кун.

(О.М.)

27-машқ. Ҳаракат номларини топинг, гапларни кўчириб таржима
қилинг.

1. Куз келиб, янги ўқув йили бошланди. (П.Т.) 2. Ў-
иши қовурмоқ, ел иши совурмоқ. (Мақол.) 3. Дам ол

моқ — соғлиқни мустаҳкамламоқ. (*Рўзномадан.*) 4. Лайлак-нинг кетишига боқма, келишига боқ. (*Мақол.*) 5. Яшамоқ — курашмоқ. (*Рўзномадан.*) 6. Менинг мақсадим — ўқини. (*Рўзномадан.*)

28-машқ. Равишдош шаклини ҳосил қилувчи кўшимчаларни аниқлаб, таълиқларни кўчириб ва таржима қилинг.

1. Нон, нон бўлгунча уруғли бугдой бўлади. 2. Уни далага экиб, йиғиб олишган. (*И.П.*) 3. Феруза тезроқ гул тергани боргиси келарди. (*Ў.Х.*) 4. Эрталаб овқатланиб олган, қолчани орқага ташлаб, Тўрткўзни эргаштириб йўлга тушди. (*Файратий.*) 5. Тирсагининг қирилиб кетганига қарамай, отни ечди. (*Мирмуҳсин.*)

6. Тоғ каби ёриб ўтгач,
Дев ҳарсиллаб қулади.
(*Х.О.*)

7. Сумалак қайнаб, қуюқ торга бошлагач, кавлаб турилади. (*Рўзномадан.*)

29-машқ. Сифатдошларни толиб, гапларни кўчириб ва таржима қилинг.

1. Оқшунқорни олиб келганимда, қуёш икки терак бўйи кўтарилиб қолган эди. (*Н.Ф.*) 2. Оқшунқор қийқириқ чиққан томонга қараб бир силкинган эди, эшак устида бамайлихотир ўтирган Исой бобо учиб тушаёзди. (*Н.Ф.*) 3. Одам қаттиқ кўрққанда эсини йўқотаркан. (*Н.Т.*) 4. Шубҳасиз, илон қизни кўрган-у, яхши кўриб қолган. (*М.О.*) 5. Унинг тирик қолган ўлжаси шу ерга кириб кетган экан. (*Н.Р.*) 6. Афтидан, бешик томонга келаётган илонни мушук сезиб қолиб, улар ўртасида шиддатли жанг бўлган. (*Н.Ф.*)

30-машқ. Отлашган сифатдошларни аниқлаб ва мақолларни таржима қилинг.

1. Бирлашган дарё бўлур, тарқалган ирмоқ бўлур.
2. Кўрққанга қўш кўринур. 3. Интилган элга ёқар. 4. Ўзингга ўзининг мақтагандан кўрқ. 5. Ерни алдаган оч қолар.
6. Алданганини йўлга сол.

31-машқ. Шейрни ўқинг, таржима қилинг ва ёд олинг.

Эрк ҳаққи

Қадимий бобо юртим,
Қутлуг бўлсин яловинг,
Ўйлай-ўйлай ташлаган
Қадам муборак бўлсин.
Тагин гуриллаб ёнгай
Ўчмаган қалб оловинг,
Эрк ҳаққига ичилган
Қасам муборак бўлсин.
Кимсага ёмонликни
Кўрмагансан ҳеч раво,
Лекин шум қутқулардан
Чиқмади шўрлик бошинг.
Энди сени қўлласин
Зафар ўзи доимо,
Сафаринг бехатару
Хизр бўлсин йўлдошинг...
(*А.О.*)

32-машқ. А. Қодирийнинг "Ўткан кунлар" романидан уч абзац ўқиб, феълларни топинг, уларни морфологик таҳлил қилинг.

33-машқ. Қуйидаги парчани диққат билан ўқинг. Сўнгра матндаги от, сифат, олмош, сон, равиш ва феълларни топинг. Алоҳида-алоҳида ажратиб ёзинг.

Лолагул кўйлак кийиб, лолалар ичида ўзи ҳам лола каби очилиб кетган ёш жувон бир бош чаросни узди-ю, унинг ўз кўзлари сингари қоп-қора доналарини битта-битта оғзига сола бошлади. Унинг ёниб турган бежо кўзларида ниманингдир ташвиши чақнар эди. Шу гала-говурли тонгда тонг ҳуснига ҳусн бергулик бир чирой билан, қулоқларида қашқари балдоқ, кўкрагида тилла баргак, хурмойи бўйнида марварид маржон, манглайи устида тиллақош билан, шарқ шоирлари айтмоқчи, товуслек хиромон қилиб бораётган бу гўзал ёноқлари — эгнидаги лолагул кўйлак товиданми ё энди уйғониб, ўзининг илк зарраларини дунё юзига мўл-кўл соча бошлаган дилбар қуёш шафағиданми, қип-қизил эди. (*М.И.*)

14-мишқ. Шерни ифодали ўқиб, ундаги феълларни ажратиб ёзинг
уларни сўз таркиби бўйича таҳлил қилинг.

Йиллар армони

Кимгадир яхши гап айтдик, биродар,
Кимдир бир умрга ранжиб ҳам кетди.
Кун кеча ёш дердик ўзни бир қадар,
Бугун-чи, балоғат пайти ҳам етди.
Инсон ўз умрини ўйласа кўп вақт
Қийнайди ўзидан ўтган қусурлар.
Кимгадир айтилмай қолган бир раҳмат,
Кимдандир сўралмай қолган узрлар.
Мукамал кўрмоқчи бўлдик дунёни,
Етук бўлолмадик ўзимиз бироқ.
О, йиллар армони, йиллар армони,
Армон кўрмадим мен сиздан буюкроқ.
Инсонга тобемас замон, инчунун,
Инсон юрагида аламлар қат-қат.
Фақат бир таскин бор, барчаси учун,
Афсус чека билсанг — шу ҳам бир давлат.

(А.О.)

РАВИШ

1-мишқ. Қуйидаги гапларда қатнашган равишларни аниқлаб, гапларни таржима қилинг.

1. Нонуштадан кейин болалар бирин-кетин Азизлар-
никига кириб келишди. (О.Ў.) Поезд қоронғи кечада ўқдек
учиб борапти. (С.Н.) 3. Сулаймонов йиқилди, лекин у
жўрттага йиқилган эди. (А.Б.) 4. Шеригим ҳикоясини та-
момлаб жим қолди. (Н.Т.) 5. Темир дарвоза орқасида қол-
ган она яна хомуш ичкарига кирди. (Мирмуҳсин.) 6. Паст-
да қорли чўққидан бошланувчи жилға шиддат билан оқар-
ди. (А. Амин.)

2-мишқ. Ҳолат (тарз) равишларни топинг. Гапларни кўчиринг ва таржима қилинг.

1. У отини секин юргизиб, устига оқ намаз қолланган
катта соябон арава олдида тўхтатди. (Мир.Ос.) 2. Тоза ҳа-

ида юрайлик, деб пиёда кетишди. (Т.М.) 3. Қўққисдан
кўчига тушган кучли зарбадан қўра устига ағнаб тушди.
(М.С.) 4. Пиёладаги муздек сувдан хўплади. (М.С.)
5. Ҳамкасбининг танбеҳидан сергакланган лейтенант жим
қолди. (М.С.) 6. Ҳасан дастлаб ёлғиз ишлади. (М.С.) 7. Қу-
луқ олдидан Бориснинг безовта овози эшитилди. (М.С.)

3-мишқ. Ўрин равишларини топинг. Гапларни кўчиринг ва таржима қилинг.

1. Лекин Шоди кутганидек пастга қарамади. (М.С.)
2. Узоқдан, тоғ томондан оч бўрилларнинг увиллаши эши-
тилади. (М.С.) 3. Шоди кутган одам келса, бу ердан кета-
ди. (М.С.) 4. Узоқда кўринган баланд кўрғонни ҳам отаси
қурдирган эди. (П.Қ.) 5. Кейин ҳаммалари деворнинг зеҳи
билан юриб олдинма-кетин кўприкка яқинлашишди.
(П.Қ.) 6. Шундан кейин кўприкнинг аллақасери қарсил-
лади-ю, аммо ўзи авалгидай тураберди. (П.Қ.) 7. Баъзи
отлар кўрқиб орқага тисарилиб кетди. (П.Қ.)

4-мишқ. Пайт равишларини аниқланг. Гапларни кўчиринг ва таржи-
ма қилинг.

1. Эртаси кун тонготар пайтида ҳаво айниб, қум бўро-
ни бошланди. (Мир.Ос.) 2. Эртага Тошкентга жўнатаман.
(Т.М.) 3. Мен эрта-индин экспедиция билан Булоқбо-
шига жўнайман. (Т.М.) 4. Эрталаб йўлга чиқаман. (М.С.)
5. Ҳозир ош сузамиз. (М.С.) 6. Қанча гапинг бўлса эртага
гаплаша берасан. (М.С.) 7. Ҳозир буни мелисага кўтариб
боришдан фойда йўқ. (М.С.) 8. Ҳамиша улар ҳақ. (М.С.)
10. Ҳозир шу айтганларини қилмаса, эртага кеч бўлади.
(М.С.)

5-мишқ. Даража-миқдор равишларини аниқланг. Гапларни кўчиринг
ва таржима қилинг.

1. Чинозлик Мусаввир Рауф Аҳмедов ҳақида катталар
магбуотда кўп ёзишган. ("Гулхан"дан.) 2. Бири дарахтни
жуда авайлади. 3. Иккинчиси эса кўчатига ҳар баҳорда бир
оз қаров берарди. (Ж.Р.) 4. Кўп ўйласанг ҳар нарсанинг
эпи топилар экан. (А.Қ.) 5. Ҳатто, дўстлари даврасига ҳам
кам кўшилади. (М.С.) 6. Атрофда одам кам эди. (М.С.)
7. Гап шуидаки, хуржуннинг тўқилганига кўп бўлмаган.
(М.С.)

6-машқ. Сабаб равишларини аниқланг. Гапларни кўчиринг ва таржима қилинг.

1. Лекин ёз оқшоми илиқ бўлганлиги учун кийим алмаштириш эсига келмади. (П.Қ.) 2. Оренбургда ёмон одамларга қўшилиб, ноилоҳликдан қишлоқ магазинга ўғирликка тушишди. (М.С.) 3. Қодир касаллиги сабабли дарсга келолмайди. (Мир.О.) 4. Сирож шошганидан устма-уст гугурт чақарди. (С.З.) 5. Фиёс уялганидан нима қилишни билмай қолди. (F.F.) 6. Футбол ишқибозлари севинганидан қийқириб юборишди. (F.F.)

7-машқ. Мақсад равишларини аниқланг. Гапларни кўчиринг ва таржима қилинг.

1. Болалар ўйнаб келгани кўчага чиқиб кетди. (Ойбек.) 2. Бир куни Шамсиянинг турар жойини билиш мақсадида болалар уйига хат ёзди. (М.С.) 3. Ёнидагиларни чалғитиш мақсадида ён чўнтагидан паспортини олиб varaқладди. (М.С.) 7. Овозингизни эшитиш умиди билан атайлаб келган эдим. (О.) 5. Олимжон жўрттага қаттиқ овоз билан гапирди. (Ш.Р.) 6. У атайин чироқ ёқмади. (С.А.)

8-машқ. Қуйидаги шеърни ифодали ўқинг таржима қилинг ва ёд олинг.

Гоҳ поезд, гоҳ от билан,
Гоҳи кездим пиёда.
Мен ўтган йўл меридиан —
Чизигидан зиёда.
Кўп манзиллар кўзлаганман,
Кўп доволар ошганман.
Кимларнидир излаганман,
Қайларгадир шошганман.
Сўқмоқларда тупроқ кечдим,
Босдим тоғлар тошини...
Қанча-қанча йўллар кездим-
Толгунимча то сени.

(Э.В.)

КЎМАКЧИ

1-машқ. Соф кўмакчилар иштирокида гаплар тузинг ва таржима қилинг.

1-машқ. Ёнидан, учун, каби, сари, сингари, сайин, қадар.

2-машқ. Кўмакчи вазифасида қўлланувчи равишлар иштирокида гаплар тузинг.

Аввал, кейин, сўнг, илгари, бурун.

3-машқ. Кўмакчи вазифасида қўлланувчи сифатдош ва равишдошлар иштирокида гаплар тузинг.

Қараганда, қараб, бўйлаб.

4-машқ. Кўмакчи вазифасида қўлланувчи отлар иштирокида гаплар тузинг.

Ёнида, остига, устидан, ичига, тепада, орқадан, ўртадан, тагига.

5-машқ. Кўмакчиларни аниқлаб гапларни таржима қилинг.

1. Кеча куни бўйи тепалик ёнида гишт қуяётганлар билан бирга бўлди. (Р.Ф.) 2. Аҳмадқул бобом туни билан ўхлай олмабди. (Х.Т.) 3. Унга ҳатто бир қултум сув ҳам берилмади. (О.Мухтор.) 4. Абдулла буларни сония ичиди ҳис этди. (О.Мухтор) 5. Қишлоқларимиз йил сайин ободланимоқда. (Ойбек.) 6. Тараққиёт фақат жасорат туғайлигини рўй беради. (В.Гюго.) 7. Ҳар гапгидек асал учун ҳисоб-китобни хотини бажарди. (М.С.)

6-машқ. Мақолларни кўчиринг. Кўмакчиларни топинг ва гапларни таржима қилинг.

1. Ойни этак билан ёпиб бўлмас. 2. Ош таъми туз билан, одам таъми сўз билан. 3. Эл ҳаёти ер билан, ер ҳаёти сув билан. 4. Севдирадиган ҳам тил, бездирадиган ҳам тил. 5. Салом ҳам — фарз, алик ҳам — фарз. 6. Инсон севги оқибат тирик. (Ў.Ҳ.М.)

7-машқ. Кўмакчиларни топинг ва қайси келишиқдаги сўз билан кўмакчиларини аниқланг ва таржима қилинг.

1. Ёлмурод шу куни кечқурун бир бола орқали Давлат-ёрини ўз ҳузурига чақирди. (П.Т.) 2. Уй эгалари билан қачондан бери борди-келди қиласиз? (М.С.) 3. Доя келгандан сўнг, ичкари ҳовли эркакдан тозаланди. (А.Қ.) 4. У улғайган сари катталардан ўзини олиб қочадиган бўлди. (М.С.) 5. Дарҳақиқат, халқ учун иш қиляпсиз, ўғлим.

(Ш.Р.) 6. Темирчининг укаси билан суҳбатлашдик. (М.С.) 7. Эртага ишдан сўнг менинг уйимга борасизми? (М.С.) 8. Полковник ҳаммага қарата нутқ сўзлади. (Ж.Ш.) 9. Дагаров дастурмолини узун қилиб тўрт буклабди-да, кўзининг устига қўйиб олибди. (О.Х.)

8-машқ. Қуйидаги шеърини ўқинг. Кўмакчиларни аниқланг. Шеърни ёд олинг.

Ойнинг ўн беши қоронғу

"Умрини ошиқ ҳамиша
Ўтказур орзу билан",
Ойнинг ўн беши қоронғу,
Ўн беши ёғду билан.
Севгида кўксингга томган,
Кўз ёшингдан фойда йўқ,
Ишқ ахир шундай оловки,
Ўчмагай у сув билан.
Заҳмати ишқ дард эурса,
Заҳмати шеърдур даво,
Чунки, оғунинг шифоси,
Дейдилар, оғу билан.
Барча заҳмат меънга бўлсин,
Майли, доим мен яшай
Бу ажиб тотли азобу
Бу ширин қайғу билан.
Ёшлигим — умрим наҳори,
Ишқу шеърсиз не ҳаёт?
Тонгни ёлғиз фафлат аҳли.
Ўтказур уйқу билан.
Ёрни мен жоним деб айтсам
Илтифот деб ўйлама,
У яшар менсиз ва лекин
Мен тирикман у билан.

(Э.В.)

БОҒЛОВЧИ

1-машқ. Тенг боғловчиларнинг тушларига алоҳида-алоҳида гаплар тузинг.

1) бириктирув боғловчилар: ва, ҳам, ҳамда;

2) тидлов боғловчилар: аммо, лекин, бироқ;
3) айирув боғловчилар: гоҳ..., гоҳ...; баъзан..., баъзан...;
4) ёдлов боғловчилар: дам..., дам...;
5) инкор боғловчиси: на..., на... .

-машқ. Эргаштирувчи боғловчилар ва эргаштирувчи боғловчи вази-
фасидаги сўзларни аниқлаб, гапларни таржима қилинг.

III. У қимир этмади, гўё асаби ҳам, сезгилари ҳам ўлган
(Ас.М.) 2. Тепасида онаси тергай олмайди, чунки бу
шахсий уйи. (Зоир Зиё.)

IV. Камтарин бўл, ҳатто бир қадам
Ўтма гурур остонасидан.
Пиёлани инсон шунинг-чун
Ўлар доим пешонасидан.

(Э.В.)

V. Чиройлидир гўё ёш келин,
Икки дарё ювар кокилин.

(Х.О.)

VI. Тоғларинг тегрангга гўё
Бўғма ажлар бўлди-ю.

(Э.В.)

VII. Хужжатлар бизда шубҳа туғдирди, шунинг учун қай-
н ўлчов ўтказишга қарор бердик. (Т.П.) 7. Бизнинг
ундаги топилмани олтин деб тан олишга ҳаққимиз
чунки, темирчи билан унинг хотини қимматбаҳо
гапларни аниқлайдиган мутахассис эмас. (М.С.)

мет-машқ. Тенг боғловчилар ва тенг боғловчи вази-
фасидаги юклама-
аниқлаб гапларни кўчиринг ва таржима қилинг.

III. Нина топилса топилдики, бизга керак нарса чиқ-
ди. (М.С.) 2. Райҳондаги миш-мишлар гоҳ кучайиб,
гоҳ тасайиб турди. (И.Р.) 3. Куёвининг гўрини зиёрат
мадди қайтишга улгурди, аммо жияни Фазилатхонни ўзи
гоҳ олиб келолмади. (И.Р.) 4. Адҳам Дагаров ўз хона-
қили кирди-ю, Меҳрибоннинг йўқлигини кўриб ҳайрон
билади. (О.Х.) 5. Зайнабхон билан Жалолов ҳам отланиб
сигадан чиқишди. (Ш.Х.) 6. Сизлар ошхонага кириб жой
бўлди олиб туринглар. (М.К.) 7. Умида унга бир қаради-
қондаришда давом этди. (Ш.Х.)

на чс
да, к

4-машқ. Шеърни ифодали ўқинг. Боғловчиларни аниқлаб ва ёд олинг.

Ёндиму ва лекин ҳижрон тунида
Сенга аҳволимни этмадим баён!
Сокин кечаларим кўзим ўнгида!
Мунис қарашларинг бўлди намсоён.
На сен назар қилдинг ҳолимга бир бор,
На мен айта билдим сенга бирор сўз.
Шундай ўтиб борар умримиз беқор...
Орамизда сарсон бир жуфт қора кўз.

(А.О.)

ЮКЛАМА

1-машқ. Куйидаги юкламалар иштирокида гаплар тузинг ва уларнинг маъносига кўра турини айтинг.

-ми, -чи, -а, -я.

2-машқ. -ку, -да, -у, -ю юкламалари иштирокида гаплар тузиб, маъносига кўра қандай юкламалар эканлигини аниқлаб.

3-машқ. Куйида келтирилган юкламалар қандай қўшимча маънолар ифодалашини мисоллар орқали исботланг.

фақат, ҳам, -гина, -кина, қина.

4-машқ. Ўзбек тилидаги кучайтирув юкламаларига биттадан гап тузинг.

5-машқ. -гина юкламаси ва -гина эркалаш қўшимчасини, ҳам юкламаси ва ҳам боғловчисини бир-биридан фарқловчи мисоллар ёзинг.

6-машқ. Шеърни ифодали ўқинг. Юклама ва юкламани вазифасидаги сўзларни аниқлаб, шеърни ёд олинг.

Рашким

Сени ётлар тугул ҳатто —
Қилурман рашк ўзимдан ҳам,
Узоқроқ термулиб қолсам
Бўлурман гаш кўзимдан ҳам.
Кўзим ёнгай сенга наргис —
Кўзин тикса чаманларда,
Яширмам, лолага рашким
Аён бўлгай юзимдан ҳам.

70

Детайларки, чаросу

Ол гилос олмиш лабингдан ранг.

Лабинг тегса ҳасад қилгум

Гилос бирлан узумдан ҳам.

Сени жоним дедим ёлғиз,

Сени қалбим дедим танҳо,

Чимирдинг қош пушаймонман

Кўпол айтган сўзимдан ҳам.

Висол ониди кўз очса,

Не тонг, тонгдан кўнгиш ранж,

Жудо қилгай мени ой юз,

Хумор кўз юлдузимдан ҳам.

Сенга ўн тўртда боғландим,

Ҳануз эркин бўлолмас дил,

Ўзим доғман, ақл кирмас,

Тўзимсиз ўттизимдан ҳам.

(Э.В.)

УНДОВ

1-машқ. Ҳис-ҳаяжон ундовлари иштирокида гаплар тузинг.

Эҳ, вой, уф, оҳ, салом, офарин, раҳмат, бай-бай,
ной-дод, оҳ-воҳ.

2-машқ. Гаплардаги ҳис-ҳаяжон ундовларини аниқлаб гапларнинг таржима қилинг.

1. Э, чумчуқдан кўрққан тарик экармиди? (М.К.) 2. Э, Адҳамжон, ундоқ деманг, мен умуман нос чекмайман. (О.Ҳ.) 3. О-оҳ, яна бошлади бу аблаҳлар. (Ш.Х.) 4. Вой, қишда анор нима қилади. (Т.П.) 5. Э... мен боғдан келсам сен тоғдан келасан-а? (М.С.) 6. О, жуда яхши ҳунарингиз бор экан. (И.Р.)

3-машқ. Ҳайдаш-чақириш ундовлари иштирокида гаплар тузинг, уларни рус тилидаги ана шундай ундовлар билан таққослаб таржима қилинг.

Кишт, чух, пишт, беҳ-беҳ, қурей-қурей, тур, ту-ту, пиш-пиш, чух, дирр, ҳайт.

4-машқ. Гапларни ўқинг, кўчиринг ва таржима қилинг.

1. Чўпонлар қур-ҳайтлаб кўйни ҳайдаган. ("Алтомий".)
2. Соқи "чух!" деб гаждум отга қамчи берди. (Ф.И.) 3. От

71

ўзининг, у галги тўхташда эгасининг чух-чухига ҳам сирт
бериб туиб олди. (А.Қ.)

4. Йилатмагин Барчин гулдай бебахтди,
Курму-ё кур, хайт-а, бегимнинг оғи! ("Алломши".)

5. Халқ, дейман, бесоҳибнинг туяси,
Қачон келар бу туячинг эгаси. ("Алломши".)

5-машқ. Ифодали ўқинг, урдовларни топинг, шеърни ёд олинг.

Оломонга

Машраб осилганда қаёқда эдинг?
Чилпон отилганда қаёқда эдинг?

Сориштирганмидинг Қодирийни ё
Қалқон бўлганмидинг келганда бало?

Хуқмлар ўқилур сенинг номингдан,
Таърихлар тўқилур сенинг номингдан.

Нимасан? Қандайин сеҳрли кучсан?
Негун томошага бунчалар ўчсан?

Қағшингда ҳасратли ўйга толамаң,
Қачон халқ бўласан, эй, сен-оломон?!

(А.О.)

ТАҚЛИД СЎЗ

1-машқ. Товушга тақлидни билдирувчи сўзлар иштирокида гаплар
тузиб, уларни рус тилидаги тақлид сўзлар билан таққосланг.

Гумбур-гумбур, чарс-чурс, дўп-дўп, шик-шиқ, гув-гув,
физ-физ, қасир-қусур, шилдир-шилдир, қий-чув,
гулдур-гулдур, тақ-туқ, шақ-шуқ, гарч-гурч.

2-машқ. Ҳолатга (образга) тақлидни билдирувчи сўзлар иштирокида
гаплар тузинг ва уларни рус тилидаги тақлид сўзлар билан таққос-
ланг.

Ялт-юлт, агитил-тапил, гуж-гуж, ярқ-ярқ, жимир-жи-
мир, милт-милт, лип-лип.

3-машқ. Гапларни кўчириб тақлид сўзларни топинг ва маъносини
шухланг.

1. Ширмонхон опа куйлагининг ёқасини хиёл очиб,
бир-икки "туф-туф" деди... (М.И.) 2. Чигирталар чирр-
чирр этди. (Т.М.) 3. Боши деворга гурс этиб текканда

кўчалари бирдан ғилайлашиб кетгани эсига тушиб, Сал-
танат кулиб юборишига сал қолди. (Ў.У.) 4. Юраги қини-
ни чикқундай дук-дук уради. (О.) 5. Ишқалаб-ишқалаб
бундай қарасам, бургутнинг патлари ялт-ялт қилиб ту-
рибли. (Ў.Умар.) 6. Асалхонни қушларнинг чуғур-чуғури
ўнотиб юборди. (Х.Ў.)

4-машқ. Шеърни ифодали ўқинг ва ёд олинг.

Мен ишқимни айтолмасам ўзингга,
Булулларга топшираман қалбимни.
Улар кўзинг осмонида безовта
Чақмоқ тахлит нақш этсинлар дардимни.

Мен ишқимни айтолмасам ўзингга,
Баланд тоққа бориб солай ҳаё-ху!
Пойинг узра дарё бўлиб тўлғонсин,
Чўққиларнинг бошидаги оқ уйқу.

Мен ишқимни айтолмасам ўзингга,
Вижир-вижир қалдирғочга айтайин:
Ҳар баҳорда шу зангори сўзлардан
Бўғотингда уя курсин атайин.

Айтолмайин, чекиб оҳу нолалар,
Ерга кўксим қўяр бўлсам ногаҳон.
Юрагимдан хабар топган долалар
Фарёд солиб қирга чиқсин бағри қон.

(О.М.)

СИНТАКСИС

1-машқ. Синтаксис сўзининг луғавий маъноси ҳамда у нималарни
ўрганиши ҳақида маълумот беринг.

2-машқ. Сўз қўшилмасининг тенг ва тобе боғланишига мисоллар
ёзинг.

СЎЗ БИРИКМАСИ

3-машқ. Қуйидаги сўз бирикмаларидаги бош сўз ва эргаш сўзни аниқ-
ланг.

Баланд бино, қора қалам, уйга келмоқ, институтдан
кетмоқ, талабанинг дафтари, Нигоранинг узуги, укаси
учун олмоқ.

1-машқ. Тошкент йўли билан бириккан сўз бирикмаларидаги воситаларни аниқланг.

Климидан ўткир, тошдан қаттиқ, кутубхонага қатнамоқ, адабиётлардан фойдаланиш, касбни шарафламоқ, поездда келмоқ, тилга эътибор, дўсти билан суҳбатлашиниш, ватан учун курашмоқ.

5-машқ. Мослашув йўли билан бириккан сўз бирикмаларидаги воситаларни аниқланг.

Менинг Ватаним, қаламнинг учи, сенинг ўртоғинг, Тошкент кўчалари, институт ҳовлиси, сўзнинг таъсиричан кучи, қовун ҳиди.

6-машқ. Битишув йўли билан бириккан сўз бирикмалари иштирокида гаплар тузинг.

Қизил қалам, кўм-кўк оқсмон, сифатли маҳсулот, чиройли ёзув, хатосиз иншо, зимдан қарамоқ, ёлғондан гапирмоқ.

7-машқ. Отли ва феълли бирикмаларни ажратиб кўчиринг.

Баланд бино, асалдай ширин, ҳаммадан кўп, китобдан келтириш, Карим билан кетмоқ, кутубхонани кўриб, тез келган.

8-машқ. Шеърни ифодали ўқинг ва ёд олинг.

Дилимнинг рангини сул билса бўлди,
Менинг кимлигимни эл билса бўлди.
Олис юлдузларга сирим айтмирам,
Нолишимни тонгги елим билса бўлди.
Учарга ҳар қушдан партопинмадим,
Парвозлар ҳадисин дил билса бўлди.
Жаҳолат меҳроби тошин ўпмадим,
Ўшал бағри тошим тил билса бўлди.
Дамлар шиквасига учмон бўл,
Фазлу камолингни эл билса бўлди.
(О.М.)

СОДДА ГАП

9-машқ. Куйидаги сўз бирикмалари иштирокида гаплар тузинг.

10-машқ. Гапнинг ифода мақсадига кўра турларини аниқлаб машқ-ни кўчиринг.

1. Ота-бола анчагача жим борди. (М.И.) 2. Онаси, ўғлин-низ бомлодга чиқиб кетдими? (М.И.) 3. Қоч кўзимдан, сен билан кейин гаплашаман! (М.И.) 4. Миршабга айтинг, сизнинг олиб кирсин. (М.И.) 5. Йингит бўлса, кулимсираб олиб, унга қўл узатди. (Ў.У.) 6. Ҳозир нима иш қилияпсиз? (Ў.У.) Боринг энди, ишингизни қилинг! (Ў.У.)

11-машқ. Гапларни оддий ва риторик сўроқ гапларга ажратинг ҳамда таржима қилинг.

1. Нима, мени тергов қилмоқчимисиз? (Ў.У.) 2. Расул Оллоёрович, адолат борми ўзи бу дунёда?! (Ў.У.) 3. Сен баҳорни соғинмадингми? (А.О.) 4. Қафасдан бўшалган ҳар қуш қайтиб ўзини солурми? (Ҳ.Ҳ.) 5. Наҳотки Алимардоннинг шунча меҳнатлари бемақсад кетса! (Ў.Ҳ.) 6. Сиз ҳали ўзингизни одам санайсизми? (А.О.)

12-машқ. Ҳис-ҳаяжон гапларни кўчиринг ва таржима қилинг.

1. Олтинсой тонги нақадар гўзал!.. (Ш.Р.) 2. О, меваси тилни ёради, бирам лаззатли! (М.И.) 3. Мен етим ўсганман, оҳ, у етимлик!.. (F.F.) 4. Одам дунёга бир марта келади! (Ў.У.) 5. Сиздан тилим қисик жойим йўқ! (Ў.У.)

6. Ватан-она сўзи нақадар лазиз!
Сенсан ҳар нарсадан мўътабар, азиз. (Уйғун.)

13-машқ. Шахси аниқ гапларни кўчириб таржима қилинг.

1. Бир тўйда ўзини қоронғига олди. (Т.Мурод.) 2. Кулочини кенг ёйди. (Т.Мурод.) 3. Даврани тагин бир айланиб чопди. (Т.Мурод.) 4. Рақибимга ишонаман. (С.А.) 5. Исроилдан айрилиб қолдик. (С.А.) 6. Жавоб кутяпмиз. (С.А.) 7. Шу гапларнинг ростлигига ишонаман. (С.А.)

14-машқ. Шахси ноаниқ гапларни кўчиринг ва таржима қилинг.

1. Шундай гапларни айтдилар. (П.Қ.) 2. Тезроқ тайёрлансинлар. (П.Қ.) 3. Шотиларни секин тикладилар, учин-

ни девор қиррасига тираб қўйдилар. (П.Қ.) 4. Бўшашиб ҳеч нарса деёлмай қолган Давлатхонни олиб чиқиб кетдилар. (П.Қ.) 5. Майли, мени қиймалаб таъжласинлар! (П.Қ.) 6. Мени пулга сотдилар! (П.Қ.)

15-машқ. Шахси умумлашган гапларни кўчиринг ва таржима қилинг.

1. Берсанг-оласан, эксанг-ўрасан. 2. Гап билгунча, иш бил. 3. Амалга қарама, ақлга қара. 4. Маслаҳатни марддан сўра. 5. Улдасидан чиқмасанг, уринма. 6. Номусни ёшликдан асра. (Ў.Х.М.)

16-машқ. Шахси топилмас гапларни кўчиринг ва таржима қилинг.

1. Дарёнинг у юзига ўтишга тўғри келади. (С.Абдулла.) 2. Раиснинг ўзи борида гапирилсин! (А.Қ.) 3. Сенинг номинг Адҳам Дағаровнинг рўйхатига тушиши керак. (О.Х.) 4. Ойни этак билан ёпиб бўлмас. (Мақол.) 5. Минг хил масала билан бош қотиришга тўғри келади. (Ўйбек.) 6. Олдин ўқишни битириш керак. (А.Д.)

17-машқ. Атов гапларни кўчиринг ва таржима қилинг.

1. Ойдин. Тиниқ кўм-кўк зумрад кеча. (А.Қаҳ) 2. Кеч. Водийга қоронғилик чўккан. Жимжитлик. (О.Ё.) 3. Кеч куз. Дарахт япроқлари саргайиб, тўкилиб бўлаёзди... (М.И.) 4. Яна баҳор. Дарахтлар секин-секин куртакланг бошлаган. (Ўйбек.) 5. Ярим кеча. Куз охирлаб қолганидан хона совуқ. (А.Д.) 6. Саратон. Кун бўйи еру кўкни ҳизганак қилиб куйдирган кўешнинг ботишига сал бор. (Ў.Х.)

18-машқ. Бир бош бўлакли ва икки бош бўлакли гапларни ажратиб кўчиринг ва таржима қилинг.

1. Азиз кулди. (О.Х.) 2. Эшик кўнғироғини босди. (О.Х.) 3. Кун ботиш олдидан эшик кўнғироғи жиринглади. (О.Х.) 4. Азонда уйғонаман. (Ўйбек.) 5. Қаҳратон қиш... Қизгирин шамол... (Ўйбек.) 6. Ҳамма жимиб қолди. (Мир.Ос.) 7. Тўй бошланди. (О.Х.) 8. Шу пайт телефонлардан бири жиринглади. (О.Х.)

19-машқ. Гапларни кўчиринг. Гап бўлақларининг одатдаги ва ўзгарган тартибини аниқланг.

1. Улар янги келган дам олувчилардан эдилар. (О.Х.)

1. Писбат қонунларининг ёрдири ҳақиқати. (Э.В.)

4. Болалар завқ билан кулдилар. (М.И.) 4. Уста Алим дўстларини Отабекка қаради. (А.Қ.) 5. Кумушбиби йиғилган қизарган кўзини қағта очиб сўради. (А.Қ.)

6. Ватерлоода хато қилди Наполеон — Жаҳонгирнинг қўли шу кун омади. (А.О.)

7. Тун чўкди.

Уфққа урилди кўеш.

(О.М.)

8. Бошқалардек севишдик биз ҳам,
Куйиб юрдик бошқалар каби.

(О.М.)

20-машқ. Гапларни кўчиринг. Бош бўлақларнинг тагига чизинг ва таржима қилинг.

1. Бўри полвон атайинг шу болани етаклаб келди. (Т.М.) 2. Ёш ёзувчи хонасига қайтиб кирди. (А.Д.) 3. Арча ёғочидан ишланган оғир дарвоза ичкарига базўр тортилди. (Ш.Х.) 4. Машина кўздан гойиб бўлгач, Ҳасан челақ ушлаб иш бошининг олдига келиб тўхтади. (М.С.) 5. Институтга кира олмаганини Салтанат кейинроқ эшитди. (Ў.У.) 6. Толиб бошқа гап айтмай айвонга бориб китобини қўлига олди. (С.А.)

21-машқ. Гапларни кўчиринг. Воситали ва воситасиз тўлдирувчиларни аниқлаб тагига чизинг, сўвоғини кўйинг.

1. Мен тагин отамизни қидираман. (Т.М.) 2. Асир шароб ичиб, товоқдаги гўштдан еб кўрсатди. (Мир.Ос.) 3. Салтанатнинг бу саёҳатдан асло ёмон нияти йўқ эди. (Ў.У.) 4. Уларни ҳар қандай йўл билан қўлга тушириш мумкин. (О.Х.) 5. Йигит бетоқатлик билан поездни кутаркан, вақт жуда ҳам имилаб ўтарди. (А.Д.) 6. Хусайн Бойқаро мулозимлари билан отини қаттиқ ҳайдаб, лашкарга етди. (Ўйбек.)

22-машқ. Қаратқич ва сифатловчи аниқловчиларни аниқлаб гапларни кўчиринг. Таржима қилинг.

1. Арслонқул қудратли оёқларини узатиб, қизнинг ёнига оғир ўтирди. (Ўйбек.) 2. Фуломжон Ҳаётининг товони-

ни тушиб турган узун сочлари сингари мажнунтолнинг ҳам бир маҳаллар сувга чўзилган, сувга етай-етай деб қолган узун, нозик новдаларини эслади. (М.И.) 3. Санлий эшикнинг оғир, аммо юмшоқ пардаси орасидан ўтиб, уйига кирди. (А.Қаҳ.) 4. Тоғнинг соя тарафи тўқ яшил тусга кирган. (С.А.) 5. Сарик, қизил, оқ — хилма-хил гуллар. (Ойбек.) 6. Қизнинг салқин, юмшоқ кўлидан ушлаб нарёғи текис кетган сўқмоққа чиққунларича қўйиб юбормади. (П.Қ.)

23-машқ. Гапларни кўчиринг. Ҳолларни аниқлаб тагига чизинг ва гапларни таржима қилинг.

1. Пешинга яқин антиқа воқеа содир бўлди. (М.С.)
2. Нега ёлғиз ташқарига чиқаяпсан? (М.С.)
3. Азиз жимжит хонада ҳозир бир ўзи ўтирганча, ўша папкани очди. (Ў.У.)
4. Мингбоши куйиб-пишиб ўтирган еридан зўрға турди. (М.И.)
5. Даврада енгил кулги кўтарилди. (Мир.-Ос.)
6. Кеча кечга яқин Эргаш Бардош ижод уйдан ташқарига чиқиб, зинапоя олдидаги узун курсида ҳордиқ чиқариб ўтирди. (О.Ҳ.)
7. Вой, нега эртага келаркан, бугун келсин. (С.А.)

24-машқ. Уюшиқ бўлақлар ва умумлаштирувчи сўзларни аниқлаб гапларни кўчиринг.

1. Ним қоронғи, захкаш ҳужрада улфати чорнинг суҳбаги узилмас эди. (Ойбек.)
2. Алоиддин Машҳадий асабий, жиззаки, сезғир шахс; арзимаган нарсага кишидан кўнгли қолади. (Ойбек.)
3. Ёшу қари, эркак аёл — ҳамма меҳмонларни кутиб олишга пешвоз чиқибди. (Ойбек.)
4. Утганида ҳавасим келади, қандмаси меники. (А.Қаҳ.)
5. Аммо ордқурслари, жийдалари бирам кўпки. (Ойбек.)
6. Аммо ордқадан ҳамон отликлар, аравалар, туялар кўчкидай босатириб келмоқда эди. (П.Қ.)
7. Гулзорнинг нариги томонида даройи, ҳусайни, ядона, чарос, кишмиш — турли узум ишқомлари бор эди. (Ж.Ш.)
8. Хонада стол, карават, китоб терилган шкаф — керакли нарсалар бор эди. (Ҳ.Ғ.)

25-машқ. Ундалма ва сириш сўзларни аниқлаб гапларни кўчиринг ва таржима қилинг.

1. Мулла Фазлиддин, ёғий келса пўлат сандигингизни тинч қўймас... (П.Қ.)
2. Бобуржон, сизнинг дилингиз бе-

бор, сиз подир истеъдодли фидокор йигитсиз! (П.Қ.)

Ниҳолангки, шу зигирдай бола ҳаммамизни ногораси-ни қўйингиз... (Ў.У.)

4. Буларнинг бошига Катюша оло-ни сочиш керак. (И.Р.)

5. Ниҳоят, Марғилонда туриш-тиридан қайтиб, Тошкент жўнаш ҳаёлига тушди. (А.Қ.)

6. Сапобар, яна юрагимни эзма. (А.Д.)

7. Опам кечикиб кетди-я, Жамшид? (Ш.Х.)

26-машқ. Шеърни ифодали ўқинг ва ёд олинг.

Кетиб, ҳолимни сиз забун этдингиз,
Бу бирла кимларни мамнун этдингиз?

Васлингиз чин умрим маъноси эрди,
Айрилиқни нечук мазмун этдингиз?

Куйингизнинг эрдим битта мажнуни,
Бу иш билан юз бор мажнун этдингиз.

Дилкаш биродардан, дўстанд йироқлаб,
У ёқларда кимни яқин этдингиз?

Қалбингиз — борингиз қолдириб менда,
Наҳот бошқа юрак фунун этдингиз?!

Бир-бировга гуллар тутиб улгурмай,
Баҳорга мунча тез якун этдингиз?

Айтинг, қайлардасиз, соғ-омонмисиз;
Лаҳзаларни йилдан узун этдингиз?...

(О.М.)

ҚЎШМА ГАП

1-машқ. Боғланган қўшма гапларни кўчиринг, боғловчи воситаларни аниқлаб таржима қилинг.

1. Ташқарида чақмоқ ялтирар ва баҳор ёмғири салобатли шовилларди. (П.Қ.)
2. Дарахтларнинг таналарига ҳаёт суви югурди-да, кўм-кўк барглар мавж ура бошлади. (Ш.Р.)
3. Шу онда қаттиқ қарсақ чалинди-ю, ҳамма ўрнидан турди. (А.Қаҳ.)
4. Мен уялиб ерга қарайман, аммо

- Турғун писанд қилмай шафтолини мақтайди. (Ойбек.)
 5. Машина катта жар ёқасига келиб қолди-ю, шофёр хушёрлик қилиб тўхтатди. (Р.Ф.) 6. Ё бирон дайди ўқ тегиши, ё Фуломжон таниб қолиши мумкин эди. (М.И.)
 7. Ё етарман мақсадимнинг чўққисига охири, Ё бу йўлда шум ажалдан топгуси ором, бу жон. (Ибн Сино.)
 8. Баъзан акам хужранинг тозалигидан хабар олар эди, баъзан мен бориб, унинг тозалигини текшириб келар эдим. (С.Айн.)

2-машқ. Эга, кесим, тўлдирувчи ва аниқловчи эргаш гапли кўшма гапларни алоҳида-алоҳида ажратиб кўчиринг ҳамда таржима қилинг.

1. Ниятим шуки, дўстим, кўзингнинг оқу қораси бўлган кизингнинг бахти очилсин. (Ш.Р.) 2. Биз шундай замонда мизки, илм-техника йўли ҳаммага очик. (А.Қаҳ.) 3. Кимнинг сўзи тўғри бўлса, унинг халқ олдида эътибори юқори бўлади. (Х.Ф.) 4. Шуни билингки, ҳар бир янгилик беҳосият бўлмайди. (Ас.М.) 5. Кимки бўлса дилозор, ундан элу юрт безор. (Мақол.) 6. Ким бировга чуқур қазиса, унга ўзи йиқилади. (Мақол.) 7. Лекин энг ёмони шундаки, Рихсибой ака қўлга киритилган ютуқ билан таққа тўхтаб қолди. (Р.Ф.) 8. Мен шундан қўрқаманки, орамизда ҳали иккиланувчилар бор. (Х.Ҳ.)

3-машқ. Равиш, ўлчов-даража, чоғиштириш ва ўхшатиш эргаш гапли кўшма гапларни алоҳида-алоҳида ажратиб кўчиринг ҳамда таржима қилинг.

1. Гўё қуёш ойни кузатганидай, ўт бўлиб орқангдан кезмоқдаман мен. (Уйғун.) 2. Дарахт япроқлари сарғайиб, ариқларда хазон уюмлари оқиб келди. (Ас.М.) 3. Биз қанчалик кўп йўл юрган сайин, манзил шунчалик узоқлашгандай бўлар эди. (С.А.) 4. Йигитнинг сазоси сингунча, ҳўкизнинг шохи синсин. (Мақол.) 5. Ҳозир мен сизнинг олдингизда шундай бир ноқулай ахволдаманки, гўё сиз янги танишгандай кўринасиз. (П.Т.) 6. Ичкарида ашула тугаб, шовқинли кулгу кўтарилди. (Ас.М.) 7. Чуқур қанча кўп бўлса, аравақаш ҳам шунча нотинч бўлади. (А.Қаҳ.)
 8. Қул бўлиб яшагунча, мард бўлиб ўлган яхши. (Мақол.)

- д. пайт ва ўрин эргаш гапли кўшма гапларни алоҳида-алоҳида ажратиб кўчиринг ҳамда таржима қилинг.
 1. Одамлардан афзал, чунки оламнинг истаганига жамланган. (Ойбек.) 2. Жаҳл келгани унинг мақоли. 3. Сўзим қандай таъсир этардики қилган унга тикилдим. (А.Қаҳ.) 4. Катта иш бўлди, дилчилик кема ҳам шу ёққа юради. (Мақол.) 5. Кўз қўлсиз бўлса, меҳр ҳам шу ерда бўлади. (Мақол.) 6. Самандан турди. (А.Қаҳ.) 7. Одамлар яхши иш боририга имзо чекдик. (Ф.Ф.) 8. Бекат яқини кўриб деб, секинлаб борарди. (П.Қ.)
 9. Улганни учун

қисиз ва натижа эргаш гапли кўшма гапларни алоҳида-алоҳида ажратиб кўчиринг ҳамда таржима қилинг.

1. Оксана шундай аччиғи келдики, ҳатто бурнининг учигача иб кетди. (С.А.) 2. Бир киши тарихнинг тарихда юксак ўрни бор. (Ф.Ф.) 3. Шамол бўлган дарахтнинг барги қимирламайди. (Мақол.) 4. Қуёш турса ҳам, кун анча совуқ эди. (С.З.) 5. Япроқлар шундан кўвланадики кўзингиз қамашади. (Ойбек.) 6. Қалб тат бўлса, ақл ҳам, фикр ҳам саломат бўлади. (С.А.)

6-машқ. Қуйидаги ифодали ўқинг ва ёд олинг.

индин яхши ёр бўлмас

- мен туғилган
 Жаҳлдан келадек ҳеч бир диёр бўлмас,
 Боғу гулшан
 Бу яхши ҳам бу янглиғ гулузор бўлмас.
 Ватавтам макдин ортиқ
 Менга оламда шиор бўлмас.
 Ватавтам қида ёнган қалб
 Билингки, асти хор бўлмас,
 Ватавтам зган муродига
 Етур, ҳеч дилда зор бўлмас.
 Саодат макондир
 Қай чаманга сен қадам қўйсанг,

Ўзингни бахтли бил юртда
 Яшашнинг завқини туйсанг,
 Чин одамсан, чиң ўғлонсан
 Юракдан элни чин суйсанг,
 Ватан севмоқ саодатдир.
 Агар наслинга сен куйсанг,
 Ватанни севмаган инсон
 Жаҳонда бахтиёр бўлмас.
 Тўйиб боққил бу юрт хуснигаким,
 Кўнглингни чоғ этгин,
 Бу элнинг ўғлиман, деб
 Қил гурур, қўксингни тоғ этгин.
 Ватан ҳар зарра тупроғин
 Кўзингга сен қароғ этгин,
 Боболар маскан этган
 Бу азиз тупроқни боғ этгин,
 Ярашгай ифтихор этсангки,
 Ортиқ ифтихор бўлмас.
 Зулоли таъмини топмам
 Сира болу шакарларда,
 Ватан ёди эрур қалбимда
 Бўлсам мен сафарларда,
 Жамолига тўёлмасман
 Кезиб қишлоқ, шаҳарларда,
 Қизил гул баргида булбул
 Каби сайраб шаҳарларда,
 Яна шоир қилур такрор,
 Ватандин яхши ёъ бўлмас.
 (Э.В.)

Илова

1. — Бугун қайси кун?
 — Сешанба.
 — Ҳозир соат неча (нечи) бўлди?
 — Тўртдан йигирма минут ўтди. (16.20)
 — Дарс қачон тугайди?
 — Соат олтида. (18.00)
 — Уйга соат нечада кетасиз?
 — Ўн бешта кам еттида. (18.45)
2. — Ассалому алайкум.
 — Ваалайкум ассалом.
 — Ишлар қалай?
 — Яхши, раҳмат.
 — Қандай янгиликлар бор?
 — Ҳозирча янгилик йўқ. Ўзингиз қалайсиз?
 — Раҳмат, яхши.
3. — Юринг, тушлик қиламиз.
 — Юринг.
 — Нима еймиз?
 — Мен палов ейман. Сиз-чи?
 — Мен ҳам. Салат оламизми?
 — Ҳа. Нима ичамиз?
 — Шарбат ича қолайлик?
 — Бўпти.
 — Бизга иккита палов, нон, салат ва иккита олма шарбати беринг.
 — Марҳамат.
4. — Ассалому алайкум!
 — Ваалайкум ассалом!
 — Яхшимисиз?

- Яхши, раҳмат. Ўзингиз, яхшимисиз?
- Раҳмат, яхши.
- 5. — Келинг, танишайлик?
  - Бўпти, келинг.
  - Исмингиз ким?
  - Исминим Шухрат. Сизники-чи?
  - Меники Карим.
  - Сиз қаерда яшайсиз?
  - Мен Чилонзорда яшайман. Сиз-чи?
  - Мен Юнусободда тураман.
- 6. — Сиз ҳовлида турасизми ёки секцияда?
  - Секцияда.
  - Уйингиз неча (нечи) хонали?
  - Тўрт хонали.
  - Сиз-чи? Қаерда турасиз?
  - Мен ҳовлида тураман.
  - Ҳовлингиз қаерда жойлашган?
  - Чилонзорда.
  - Қайси кўчада?
  - Бобур кўчасида.
  - Ҳовлингиз каттами?
  - Йўқ, кичкина.
- 7. — Кечирасиз, мумкинми?
  - Ҳа, киринг.
  - Нега дарсга кеч қолдингиз?
  - Домла, мазам йўқ, шамоллабман.
  - Врачга мурожаат қилдингизми?
  - Ҳали учраганим йўқ.
  - Албатта, врачга учранг.
  - Хўп, машгулотдан сўнг учрайман. Ўтирсам майлими?
    - Ўтиринг.
- 8. — Қаерда тугилгансиз?
  - Тошкентда.
  - Қаерда ишлайсиз?
  - Заводда.
  - Қайси заводда?
  - Трактор заводда.
  - Касбингиз (мутахассислигингиз)?
  - Инженер.

- 9. — Қаерда ўқийсиз?
  - Шарқшунослик институтда.
  - Қайси факультетида?
  - Иқтисод факультетида.
  - Нечанчи босқичда?
  - Учинчи босқичда.
- 10. — Ёшингиз нечада?
  - Ўттиз иккида (32).
  - Нечта фарзандингиз бор?
  - Бир ўғил, бир қизим бор.
  - Келинойим (кеннойим) қаерда ишлайдилар?
  - Мактабда ишлайди.
  - Ўзингиз-чи? Уйланганмисиз?
  - Йўқ, энди уйланмоқчиман.
- 11. — Бу поезд қаердан келди?
  - Поезд Ашхободдан келди.
  - Сиз шу поездда келдингизми?
  - Ҳа, шу поездда.
  - Менинг ҳам ўртоғим келиши керак эди. Кутиб олишга чикувдим.
  - "Тошкент" меҳмонхонасига қандай борса бўлади?
  - Мана бу, бекатдан 9-трамвайга ўтирасиз ва "Музиллик" бекатида тушасиз.
  - Раҳмат.
- 12. — Андижонга билет борми?
  - Қачонга?
  - Бугунга.
  - Соат нечадаги рейсга?
  - Соат учдаги рейсга.
  - Бор.
  - Иккита билет беринг?
  - Паспортларни узатинг.
  - Марҳамат. Битта билетнинг баҳоси қанча?
  - 6000 сўм.
- 13. — Олма неча пул?
  - Беш юз (500) сўм.
  - Арзонроқ қилинг.
  - Қанча оласиз?
  - Икки кило. Тўрт юз (400) сўмдан берсангиз.
  - Майли, олинг.

14. — Мана бу конфетингиздан бир кило беринг.
 — Марҳамат, яна нима берай?
 — Тухум янгими?
 — Ҳа, янги.
 — 10 дона беринг.
 — Ҳўп.
 — Донаси қанча?
 — 20 сўм. Яна нима?
 — Икки шиша қатиқ ҳам беринг.
 — Марҳамат.
 — Ҳаммаси қанча бўлади?
 — Бир минг эллик (1050) сўм.
15. — Мумкинми?
 — Ҳа, киринг.
 — Нега ишга кеч қолдингиз?
 — Собир Алиевич, тобим йўқ.
 — Врачга учрадингизми?
 — Ҳали учраганим йўқ.
 — Албатта, учранг.
 — Ҳўп, ўтирсам майлими?
 — Ўтиринг.
16. — Сизга қандай ранг ёқади?
 — Менга кўк, яшил ранглар ёқади. Сизга...
 — Менга эса оқ, қизил ва сариқ ранглар ёқади.
 — Туғилган кунга қандай рангли гул совға қилса бўлади?
 — Пушти рангли гул совға қилиш керак, чунки бу ранг ҳаммага ёқади.
17. — Сизларда қанақа гуллар бор?
 — Бизда чиннигул, атиргул ва лола бор.
 — Мен гул олмоқчи эдим. Қайси гулдан олганим маъкул?
 — Гулни кимга олмоқчисиз?
 — Дўстимга, туғилган кунга эди.
 — Дўстингиз қанақа рангни ёқтиради?
 — Оқ, қизил рангларни ёқтиради?
 — Ундай бўлса мана бу қизил рангли чиннигулдан олинг.
 — Раҳмат, чиройли гулдаста қилиб берсангиз миннатдор бўлар эдим.

18. — Сиз ишга кириш учун келдингизми?
 — Ҳа.
 — Касбингиз?
 — Иқтисодчи.
 — Маълумотингиз?
 — Олий.
 — Илгари қаерда ишлагансиз?
 — “Зумрад” фирмасида.
 — У ердан нега бўшамоқчисиз?
 — Фирмангиз уйимга жуда яқин, шунинг учун.
 — Яхши. Бизга иқтисодчилар жуда керак.
 — Мен қанча маош оламан?
 — 200 доллар. Яна эллик фоиз мукофот пули ҳам бор.
- Иш режими қандай?
 — Иш соат саккиздан бешгача.
19. — Кечирасиз, амаки. Фарғона йўли кўчасининг қаердалигини биласизми?
 — Ҳа, биламан.
 — Қандай борса бўлади?
 — Ҳозир тўғрига борасиз, кейин чапга буриласиз.
 — Раҳмат.
20. — Лаббай, эшитаман.
 — Бу деканатми?
 — Мен ким билан гаплашяпман?
 — Декан котибаси билан.
 — Собир Алиевич ўзларидами?
 — Ҳа, кечирасиз, ким сўраяпти?
 — Ректор ёрдамчиси. У кишига айтинг ҳозир ректор билан улайман.
 — Ҳўп, бўлади.
21. — Лаббай, эшитаман.
 — Ассалому алайкум. Бу Азимовларнинг уйими?
 — Ҳа.
 — Анваржон уйдами?
 — Ҳа, уйда ҳозир чақираман. Ким сўраяпти?
 — Мен унинг дўсти Бобурман.
 — Ҳозир...
 — Алло, салом Бобур. Қалайсан?
 — Салом, Анвар. Яхши юрибсанми?

- Раҳмат, яхши.
- Бугун мусобақага борамизми?
- Ҳа, борамиз. Соат олтида спорт залининг олди да учрашамиз.
- Хўп. Хайр.
- Хайр.
- 22. — Алло, бу тез ёрдамми?
- Ҳа, нима бўлди?
- Укам (синглим)нинг иситмаси баланд.
- Неча?
- Ўттиз саккиз-у олти.
- Ёши нечада?
- Олти ёшда.
- Исми фамилияси?
- Шухрат Раҳимов.
- Манзил?
- Навоий кўчаси, 35-уй, 8-хонадон.
- Кутинг, ярим соатда врач боради?
- Раҳмат.
- 23. — Қайси тишингиз оғрияпти?
- Ўнг томондан учинчиси.
- Э, шишибди-ку!
- Ҳа, икки кундан бери ухлаганим йўқ. Олиб ташланг, илтимос.
- Йўқ, шишган тишни олиш мумкин эмас. Даволаймиз.
- Жуда ёмон оғрияпти.
- Ҳозир тозалаб ташлаб, дори қўяман.
- Илтимос, тезроқ.
- 24. — Сизни нима безовта қиляпти?
- Ўнг биқинимнинг юқори қисми оғрияпти, бошим айланиб, қайт қиляпман.
- Иштаҳангиз қалай?
- Иштаҳам йўқ.
- Иситмангиз борми?
- Ҳа, жуда оз.
- Сизда сариқ касалнинг аломатлари бор. Ҳозир анализ топширасиз.
- Хўп.
- 25. — Автобус қаерга боради?

- Юнусободга.
- Сал ўртароққа сурилинг.
- Майли.
- Иккита билетга узатиб юборинг.
- Хўп... Мана билетингиз.
- Кейинги бекатда тушасизми?
- Йўқ, тушмайман.
- Ўтиб кетай.
- Марҳамат, ўгинг.
- Сиз ҳозир тушасизми?
- Ҳа, тушаман.
- 26. — Синглим сизларда шу дорилар борми?
- Томоқ оғриқ дори ва бош оғриқ дори бор. Кўз юриси йўқ.
- Кўз дориси қачон бўлади?
- Эртага.
- Ҳозир қанча тўлай?
- Кассага 300 сўм тўланг.
- Хўп, раҳмат.. Мана чеки.
- 27. — Ана у этикни кўрсатинг.
- Марҳамат.
- Нечанчи размер?
- Қирқинчи.
- Неча пул?
- 5000 сўм.
- Ранги қорасидан борми?
- Ҳа, бор.
- Икки дона бэринг, бир жуфт калиш ҳам.
- Хўп, ... мана.
- Ҳаммаси қанча бўлади?
- 13000 минг сўм.
- 28. — Ассалому алейкум, уста ака.
- Ваалайкум ассалом, келинг.
- Сизга мана бу этик ва туфлини олиб келдим.
- Яхши, нима қилиш керак.
- Этикнинг тагини михлаб, бошқа замок қўйиш керак, туфлининг эса икки ёнини тикиш лозим.
- Икки кунда гайёр бўлади.
- Хўп, раҳмат.
- 29. — Навбатнинг охири ким?

- Мен.
- Сиз кимдан кейинсиз?
- Ана у кишидан кейинман.
- Яхши.
- Сочингизни қандай олай?
- Қулоқларимни очиб, калталаштиринг.
- Хўп.
- Кейин ювиб қўйсангиз.
- Хўп бўлади.
- 30. — Қайси пьеса бўляпти?
- “Зебунисо” драмаси.
- Чиптанинг нархи қанча?
- 300 сўм.
- Иккита чипта беринг.
- Хўп.
- Иложи бўлса, олдинги жойлардан бўлсин.
- Мана, 3-қатор, 25-26-жойлар.
- Раҳмат. Соат нечада бошланади?
- Соат саккизда.
- 31. — Илк баҳорда ўлкамизга қайси қушлар учиб келди?
- Аввал турна ва лайлак, сўнгра қалдирғоч.
- Қайси ўсимликларни баҳор элчилари дейиш мумкин?
- Лола, бойчечак, чучмома, лолақизғалдоқ, қоқиўтларни.
- Ўлкамиздаги қайси дарахтлар энг олдин гуллайди?
- Олдин бодом, кейин ўрик дарахти.
- 32. — Сиз об-ҳаво маълумотини эшитдингизми?
- Ҳа.
- Бугун об-ҳаво қандай бўлади?
- Бугун 18 даража илиқ бўлиб, ёғингарчилик бўлмас экан.
- Эртага-чи?
- Эртага эрталаб булут бўлиб, тушда қор аралаш ёғир ёғар экан.
- Совуқ бўлар экан-да?
- Албатта, қалин кийиниш керак.
- Маслаҳатингиз учун катта раҳмат.

- Мана бу пальтони кўрсам бўладими?
- Бўлади, марҳамат. Ўзингизгами?
- Ҳа, ўзимга.
- Печанчи размер?
- Эллигинчи размер.
- Кийиб кўрсам бўладими?
- Ҳа, албатта... Сизга жуда ярашди.
- Қанча туради?
- 100000 сўм. Оласизми?
- Ҳа, оламан.
- 34. — Ассалому алайкум.
- Ваалайкум ассалом.
- Сизларда бўш жой борми?
- Ҳа, бор.
- Неча кишилик хоналар?
- Тўрт кишилик, икки кишилик, уч кишилик хоналар бор.
- Бизга иккита икки кишилик хона беринг.
- Хўп, паспортларингизни берингизлар.
- Мана, паспортлар.
- 415, 420-хоналар сизларники. Яхши дам олингизлар.
- Раҳмат.
- 35. — Илтимос, соатимни кўриб берсангиз.
- Соатингизга нима қилди?
- Ишламаяпти (орқада қоляпти, олдинга кетяпти).
- Қачондан бошлаб шундай бўляпти?
- Икки кун бўлди.
- Ташлаб кетинг, тузатиб қўямиз.
- Қачон келай?
- Икки кундан сўнг хабар олинг.
- 36.

Матн

Мен эрталаб соат олтида уйқудан уйғонаман. Ўрниمنى лартибга солиб, бадантарбия қиламан. Кейин тишларимни тозалайман. Юз-қўлимни юваман. Соат олтида поинунга қиламан. Сўнгра кийиниб ўқинишга жўлайман. Соат саккизида институтда бўламан.

Бизнинг оила

Бизнинг оиламиз ўн кишидан иборат: бобом, бувим отам, онам, икки акам, укам, опам, синглим ва мен. Бобом ва бувим — пенсионер. Отам — фабрикада бош иқтисодчи бўлиб ишлайди. Онам — мактабда математикадан дарс беради. Катта акам — муҳандис. Кичик акам — Тошкент Давлат меъморчилик институтида таҳсил олмақда. Опам — тикувчи. Синглим 8-синфда ўқийди. Укам — болалар боғчасига боради. Мен Тошкент давлат шарқшунослик институтининг иқтисод факультетида ўқийман. Бизнинг оиламиз аъзолари бир-бирларини жуда ҳурмат қиладилар. Биз аҳил ва иноқ яшаймиз.

38.

Наврўз

Наврўз — халқ байрами. Бу кунни форсийлар наврўз (янги кун), туркийлар эса йил боши деб атайдилар. 21 март, баҳор тенг кунлиги, янги йилнинг бошланишидир. Шу кунни бутун халқ ўз миллий кийимларида сайлга чиқади. Ҳамма ерда сумалак, ҳалим, кўксомса каби таомлар тайёрланади. Миллий кураш, кўпқари (улоқ), дорбоз ва бошқа халқ ўйинлари ўтказилади. Кишилар ўз қадрдонларининг қабрларини зиёрат қиладилар. Байрамнинг эртаси кунни ҳамма ерда деҳқончилик учун тайёргарлик ишлари бошланади.

39.

Самарқанд

Самарқанд қадимий ва гўзал шаҳар. Самарқанд 3000 йиллик тарихга эга. Буюк жаҳонгир Амир Темури ҳам шаҳарнинг обод ва чиройли бўлишига алоҳида эътибор берган. Амир Темурнинг набираси шоҳ Мирзо Улуғбек даврида Улуғбек мадрасаси, кейинги даврларда эса Шердор, Тиллақори мадрасалари қурилган. Ана шу мадрасаларда Улуғбек, унинг шогирди Али Қушчи ва бошқалар машҳур олимлар дарс беришган. Шаҳарда яна Шоҳи Зинда, Гўри Амир ва Бибихоним мақбаралари ҳам бор. Самарқандда чиройли замонавий бинолар ҳам кўп.

Ал-Хоразмий

Абдужаъфар Муҳаммад ибн Мусо Ал-Хоразмий хорижийлик буюк математик ва мунажжим. У 780 йилда Хиросада туғилган. Ал-Хоразмий Бағдоддаги Шарқнинг илк математика семинари “Донолар уйи”да таълим олган. Ал-Хоразмий 803-813 йилларда жаҳонда биринчи бўлиб математика фанига асос қўйган. У ҳиндлар яратган нўлдан тўққизгача бўлган рақамларни илм-фанга олиб кирган ва нўл ёрдамида катта ҳисоблар ёзиш мумкинлигини кашф қилган. Бу рақамлар Ал-Хоразмийнинг китоби орқали Европага ўтган. Китоб араб тилида ёзилгани учун рақамлар ҳам “араб рақамлари” номини олган. Ал-Хоразмий сўзи лотин тилида ўзгариб **алгоритмга**, **алжабр** сўзи эса **алгебрага** айланган. Ал-Хоразмийнинг “Зиж” юлдузлар жадвали, “Ҳинд рақамлари ҳисоб-китоби”, “Тенглама ва қаршилантириш ҳисоби мухтасари” (“Ал-мухтасар филжабр вал муқобала”), “Ернинг шакли ҳақида китоб” (“Китабу сурат ая арз”) каби асарлари бор.

41.

Абу Наср Форобий

Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Узлуғ Тархон Форобий ўрта Осиёлик машҳур файласуф, қомусий билимлар соҳиби бўлган олим. Абу Наср Форобий 873 йилда Сирдарё буйидаги Фароб қишлоғида ҳарбий хизматчи оила-сида туғилган. Бошланғич маълумотни она шаҳрида олган. Кейин Шош, Бухоро, Самарқанд шаҳарларида ўқиган. Сўнгра Бағдодда ўз билимини оширган, у ерда юнон тили ва фалсафасини шарҳлаб дунёга танитгани учун “Шарҳ Арасту”си номини олган. Форобий 70 дан ортиқ тилни билган. У 160 дан ортиқ асарлар ёзди. Унинг “Қонун ҳақида китоб”, “Фалак ҳаракатининг доимийлиги ҳақида”, “Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи”, “Физика асослари ҳақида китоб” асарлари бор. Унинг “Қонун ҳақида китоб” асари мусиқий назарияга бағишланган, олимнинг ўзи моҳир мусиқачи ва шоир бўлган.

Абу Наср Форобий 950 йилда Дамашқ шаҳрида вафот этган.

42.

Абу Райҳон Беруний

Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад Беруний қомусий олим, файласуф, ботаник, математик, мунажжим, табиатшунос, физик, шоир, адабиётшунос ва ёзувчи. У 973 йилда Хоразмнинг қадимий пойтахти Қиёт шаҳри яқинидаги қишлоқда туғилган. (Беруний — "ташқи шаҳарда яшовчи киши".) Унинг илм-фанга қизиқиши ёшлигидан кучли бўлган. Ўша пайтда Хоразмда кўплаб машҳур олимлар яшаган. У Шарқнинг бой маданиятини пухта эгаллаган. Қадимги юнон илми билан танишган. Абу Райҳон араб, суғд, форс, юнон, яҳудий тилларини билган. Ҳиндистонда яшаган вақтида санскрит тилини ўрганган. Буюк олим 1035—36-йилларда ўз илмий ишларининг рўйхатини тузган. Унинг барча асарлари 152 та. Лекин олимларимизга фақат 28 таси маълум. Абу Райҳон Беруний 1048 йилда вафот этган. Олимнинг "Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар", "Доривор ўсимликлар ҳақида китоб", "Ҳиндистон", "Маъданшунослик" (Минералогия) каби асарлари машҳурдир.

1973 йили бутун инсоният олим туғилган кунининг 1000 йиллигини нишонлади.

43.

Абу Али ибн Сино

Жаҳон маданиятига улкан ҳисса қўшган машҳур қомусчи олим, табиатшунос, файласуф, мунажжим, мусиқашунос, ҳуқуқшунос, ахлоқшунос, филолог, ёзувчи, шоир, табиб ва жарроҳ. Мағрибда "Авиценна", Машриқда "Табиблар шоҳи" номлари билан машҳур бўлган. Ибн Сино 980 йилда Бухоро шаҳри яқинидаги Афшона (ҳозирги Исфана) қишлоғида туғилган. Асл исми Хусайн, отасининг исми Абдулло. Кейинчалик улар Бухорога кўчиб боришган. Ибн Сино зеҳнли ва қобилиятли бола бўлган, шунинг учун отаси унинг ҳар тўмонлама илм олишига эътибор берган. У 10 ёшида "Қуръон"ни ёддан ўқир эди. Ибн Сино 18 ёшида машҳур табиб бўлиб етишган. Унинг ўзи дорилар тайёрлаган ва тажрибалар ўтказган. Ибн Сино

1000 йилда Бухородан чиқиб кетган. Юртма-юрт кезиб 1017 йилда Ҳамадон шаҳрида вафот этган.

Ибн Сино 280 дан ортиқ асар ёзган, бизгача фақат 160 таси етиб келган. Ибн Синонинг машҳур асарларидан: "Шифо китоби", "Инсоф китоби", "Нажот китоби", "Тиб қонунлари" бизга маълумдир. 1980 йилда буюк олим туғилган кунининг 1000 йиллиги нишонланди.

44.

Маҳмуд Кошғарий

Маҳмуд ибн ул Хусайн ибн Муҳаммад ил Кошғарий тилшунослик илмининг асосчиси, қомусчи олим. У XI асрнинг бошларида Баласоғун шаҳрида туғилган. Унинг побоси асли кошғарлик бўлган. Шу сабабли Маҳмуд ўзига Кошғарий тахаллусини олган. Маҳмуд ёшлигидан тил илмига қизиққан. Араб тилини кунт билан ўрганган. Маҳмуд Юқори Чиндан Хоразмгача яёв юриб "Девону луғотит турк" (Туркий сўзлар тўплами) асарини ёзган. Унинг иккинчи асари "Жавоҳиру — ун наҳв фи луғотит турк" (Туркий тиллар синтаксиси асослари). Унинг иккинчи асари ҳали топилгани йўқ.

Маҳмуд Кошғарий "Девону луғотит турк" асарига ўзи тузган дунё харитасини илова қилади. Бу харита ҳозирги шарқий ярим шарга тўғри келади. Маҳмуд Кошғарийнинг бу асари ўрта асрлар илмий мероси ва тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

45.

Аҳмад Яссавий

Аҳмад Яссавий тасаввуф (суфийлик) адабиётининг вакилларида бири. Буюк шайх ва аллома. У Ясси (Туркистон) шаҳрида туғилган. Унинг отаси Иброҳим ота Ясси ва Сайрамда шайхлик қилган. Аҳмад Яссавийнинг авлоди Муҳаммад пайғамбарнинг қизлари Фотима биби насабида бориб тақалади. Аҳмад Яссавийнинг ёшлиги Сайрамда ўтган. Отасининг вафотидан сўнг у Арслонбоб эшонидан таълим олиб тарбия олган. Арслонбоб эшоннинг вафотидан сўнг Бухорода Юсуф Ҳамадонийдан таълим олган ва соғина

нуф оламидаги буюк шайхлардан бири бўлиб етишган. Аҳмад Яссавий 63 ёшида ертўлага тушиб умрининг охиригача ер остида яшаган. Амир Темур ҳазратлари Аҳмад Яссавийни ўзининг устози деб билган ҳамда 1395-1397 йилларда унинг қабри устига мақбара қурдирган.

Ғазал

Бешак билинг, бу дунё барча элдин ўтаро,
Инонмағил молинга, бир кун қўлдан кетаро.
Ото-оно, қариндош, қаён кетти, фикр қил,
Тўрт аёғлик чўбин от бир кун сенга етаро.
Дунё учун ғам ема, Ҳақдин ўзгани дема,
Киши молини ема, сирот узра тутаро.
Аҳли аёл, қариндош, ҳеч ким бўлмайду йўлдош,
Мардона бўл, ғариб бош, умринг елдек ўтаро.
Қул Хожа Аҳмад тоат қил, умринг билмом неча йил,
Аслинг билсанг, оби гил, яна гилга кетаро. (А.Ясса.)

46.

Али Қушчи

Мавлоно Аловуддин Али ибн Муҳаммад Қушчи Самарқандий 1403 йилда туғилган. Али Қушчи Улуғбекнинг шоғирди, машҳур олим ва мунажжимдир. У аввал Самарқанд, кейин Карманада таълим олган. Али Қушчи ўз даврида жаҳондаги энг замонавий ҳисобланган Улуғбек расадхонасида илмий тадқиқотлар олиб борган. У Улуғбекнинг "Қўрагоний юлдузлар жадвали" асарини охирига етказган. Улуғбек вафотидан сўнг Али Қушчи ҳам Самарқанддан кетган. У аввал Табризда, сўнг Истанбулда яшаган. Али Қушчи Истанбулда мадраса мударриси ва бош мударрис бўлиб ишлаган.

Али Қушчи жаҳонда биринчи бўлиб Ой ва Қуёш планеталарининг тутилиш сабабларини илмий асослаб берган. У "Арифметикага оид рисола", "Қаср сонлар ҳақида рисола" ва бошқа кўпгина асарлар ёзган. Али Қушчи 1474 йилда Истанбулда вафот этган.

96

Атоий

Атоий XV асрнинг биринчи ярмида яшagan шоир. Унинг асл ва тўла исми, туғилган ва вафот этган йиллари номаълум. Мавлоно Атоий Балхда яшаган. У Хужа Аҳмад Яссавийнинг Иброҳим ота исми укасига наваро бўлиши Унинг ижоди ҳақида Алишер Навоий "Маҷоллесун нафиис" тазкирасида маълумот берган. Атоийнинг ижодига қилган таъсири ижоди қучли таъсир қилган. У ўз даврининг олим ва фозил кишиларидан бири бўлган. Бизга Атоийнинг 260та ғазалдан иборат бир девони етиб келган. Унинг бошқа жанрлардаги асарлари бизгача етиб келмаган, етиб келган бўлса ҳам ҳали номаълум. Атоий ғазалларида Қуръони карим, пайғамбарлар, фаришталарнинг образлари табиат тасвири, илоҳий ва инсоний муҳаббат тевлари юқори ўрин эгаллаган. Атоий туркий (халқ қўшиқлари жанри)да ижод қилган.

Ғазал

Кел, эй дилбар, ки бўстон вақти бўлди,
Гул очилди, гулистон вақти бўлди.
Қилай нола, боқиб гулдек юзунгга,
Чу булбулларга афғон вақти бўлди...
Ўқуб гул бахтини мажлисда ҳар дам,
Булуб сархуш, гул афшон вақти бўлди.
Муғаннийларга булбуллар бикин зор,
Ҳазорон навъи илҳон вақти бўлди.
Бу дамқим, гул қилур булбулга шогир,
Атоийга ҳам эҳсон вақти бўлди.

48.

Моҳларойим (Нодира)

Шарқ адабиётида Робиа (XI аср), Муғриба (XII аср), Қаҳонхотун (XIV аср), Мунажжима (XV аср), Гулчехрабегим (XVI аср), Нуржаҳонбегим (XVI-XVII аср), Увайсий, Нодира (XVIII аср), Муаззамхон (XIX-XX аср) каби шоирларнинг номлари бор.

Подирабегим 1792 йилда Андижонда шаҳар ҳокими оиласида дунёга келган. У миллий мактабда ўқиб савод чиқарган. Ана шу пайтларда Саъдий, Ҳофиз, Навоий, Жомий, Фузулий, Бедил каби шоирларнинг асарларини ўқиган ва шеър ёза бошлаган. У 1808 йилда Қўқон хони Олимхоннинг укаси Умархонга турмушга чиққан. 1810 йилда Умархон Қўқонга хон бўлган. Улар оиласи билан Қўқонга кўчиб келишган. Қўқонда Нодирабегим хонлик кутубхонасидан жуда унумли фойдаланган. Моҳларойим (Нодира) ўзбек ва тожик тилида шеърлар ёзган. Ўзбекча шеърларига Нодира ва Комила, тожикча шеърларига эса Макнуна тахаллусини қўйган. 1822 йилда Умархон вафот этган. 1842 йилда эса Бухоро амири Насрулло Қўқонга бостириб келган, унинг ўғиллари Султон Маҳмудхон ва Муҳаммад Алихонни ҳамда набираси Муҳаммад Аминхонни қатл қилган. Фожиадан қазабланган Нодира Амирни ланъатлаган. Шундан сўнг Амир Насрулло Нодирабегимни ҳам маҳрамлари билан биргаликда ўлдиртирган.

Ғазал

Ёрнинг васли эмас озорсиз,
 Гулшан ичра гул топилмас хорсиз.
 Ул париваш васлидин бўлдим жудо,
 Роҳати дил қолмади дилдорсиз.
 Ёр учун ағёр дардин тортаман,
 Қўрмадим бир ёрни ағёрсиз.
 Тан бузулди, энди роҳат қолмади,
 Соя пайдо бўлмади деворсиз.
 Берма нисбат қаддига, эй боғбон,
 Сарвдур бу боғ аро рафторсиз.
 Нодира аҳволидин огоҳ бўлинг,
 Эй мусоҳибларки, қолмиш ёрсиз.

49.

Маҳмудхўжа Бехбудий

Маҳмудхўжа Бехбудий Туркистондаги жадидчилик ҳаракатининг раҳбари, журналист, ёзувчи ва жамоат арбоби бўлган.

98

Бехбудий 1875 йилда Самарқандда руҳоний оиласида туғилган. У ёшлигидан араб, форс-тожик ва туркий тилларини қунт билан ўрганган. Бехбудий аввал мактабда, кейин мадрасада таълим олган. Сўнг Бехбудий Самарқанддаги қозилхоналарнинг бирида мирзалик ва муфтилик қилган. У Арабистон, Туркия, Россия, Татаристон ва Бонқирмистонга сафар қилган ва халқ ҳаёти билан танишган.

Бехбудий янги усулдаги мактаблар очиб ўз ҳисобинан болаларни ўқитган. Бехбудий "Болалар учун китоб", "Янги ҳисоб", "Ислоннинг қисқача тарихи" каби дарсликлар ёзиб, уларни ўзбек ва тожик тилларида ўз уйида чоп қилдирган. Бундан ташқари у "Самарқанд" рўзномасини ва "Ўйна" журналинини ҳам нашр қилдирган. Бехбудий "Падаркуш" драмасини ёзиб ўзбек драматургиясига ҳисса солган. Бехбудий маориф ва давлат ҳужжатчилик ишларинини амалга оширишда фаол хизмат қилган. Биринчи бўлиб ўзбек тилига давлат тили мақоми берилишини талаб қилиб чиққан. Бехбудий 1919 йилда Қарши шаҳрида қатл қилинган.

50.

Фитрат

Абдурауф Фитрат биринчи ўзбек профессори, олим, ёзувчи шоир ва драматург. У 1886 йилда Бухорода тибби оиласида туғилган. Аввал мактабда сўнг Бухоро ва Истанбул мадрасаларида таҳсил олган. Кейин Истанбул университетиде ўқиган. Дорилфунунда таълим олган вақтда унда Фитрат (Донишманд) тахаллусини беришган. Фитратнинг биринчи шеърий тўплами "Сайҳа" ("Чорлюв") 1911 йилда нақр этилган. У ўзининг асарларида маорифпарварчи ғояларини тарғибот қилган. Кейинчалик Фитрат мусоҳибчилик, ҳурфикрлик ғояларини акс эттирган "Темир заволиси", "Або Муслим", "Турк тили", "Гўлқин" каби асарларини драмаларини яратган. Унинг "Абулфайъхон", "Арслон" драмаларида янгиликка, гўзалликка интилиш ғоялари таъриф сурилган. Фитрат адабиётшунос сифатида ҳам қачча асарлар ёзган. Булар: "Аруз ҳақиқи", "Адабиётшунослар" кабилардир. Фитрат 1921–23 йилларда Россияда Маориф Вазири бўлиб ишлаган. Москвада 1937 йили

99

университетларида маърузалар ўқиган. Фитрат "Ўзбек тил грамматикаси" (II том), "Ўзбек тили" дарсликларини ташкил қилган. Фитрат 1938 йилнинг 4 октябрида қатл қилинган.

51.

Абдулла Қодирий (1894-1938)

"Дунёда бешта, яъни фаранг, рус, инглиз, олмон ва ҳинд романчилик мактаблари бор эди. Абдулла Қодирий олтинчи мактаб — ўзбек романчилик мактабини яратди..." Е.И. Бертельс.

Абдулла Қодирий (Жулқунбой) 1894 йил 10 апрелда Тошкент шаҳрида боғбон оиласида дунёга келган. Аввал эски мактабда, кейин рус-тузем мактабида ўқиган. А. Қодирий дастлаб шўро идораларида котиблик қилган. 1925–26-йилларда Москвадаги Адабиёт институтида ўқиган. Кейинчалик "Озиқ ишлари", "Муштум" ойнамаларида муҳаррир бўлиб ишлаган.

Ижодини кичик ҳикоялар, фельетон ва ҳажвий ҳикоялар ёзиш билан бошлаган. Унинг йирик бадиий асарлари: "Ўтган кунлар" ва "Меҳробдан чаён" тарихий романларидир. Абдулла Қодирий ёзувчи, журналист ва таржимон. Абдулла Қодирий Н.В. Гоголнинг "Ревизор" комедиясини, А.П. Чехов асарларини ўзбек тилига таржима қилган. Ёзувчи "Амир Умархоннинг канизи" романини ёзиб тугатган, бироқ роман қатағон даврида йўқолган. Абдулла Қодирийнинг асарлари инглиз, олмон, фаранг, араб, уйғур, рус ва бошқа кўпгина тилларга таржима қилинган.

Абдулла Қодирий 1938 йилда "миллатчи", "халқ душмани" тамғалари билан отилган.

52.

Чўлпон

Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон буюк ўзбек шоири, ёзувчи, журналист ва таржимон. У 1897 йилда Андижонда зиёли оиласида туғилган. Аввал миллий мактабда, сўнг Андижон ва Тошкент мадрасаларида таҳсил олган. Уша пайтда араб, форс ва турк тилларини пухта ўрганган. "Қуръони карим"ни ёд олган, ислом тарихи ва филолифасини чуқур ўзлаштирган. Чўлпон Андижондаги рус-тузем мактабини ҳам битирган, рус тили ва адабиё-

тини яхши ўрганган. Унинг шеър ва ҳикоялари Оренбург, Уфа, Қозон, Боқчасарой шаҳарларида "чиқилинган" рус шума-журналларда "Уйғониш", "Булоқлар", "Тонг сирлари" шеърий тўпламлари нашр этилган. "Қўқон муқомчилиги" шафқатсизларча бостирилгандан сўнг Чўлпон қиёсбарлик ғоясини очиқчасига қуйлай бошлади. Чўлпон "Гўрқиной", "Чўрининг исёни", "Хужум" каби кўпгина асарлари ҳам ёзган. 1927 йилдан матбуотда Чўлпоннинг ижодини қораловчи мақолалар чиқа бошлади. Бу жараҳан уш йилдан ортиқ вақт давом этди. Шунга қарамай Чўлпон "Кеча ва кундуз" романини ёзди. "Соз" тўпламининг ишрафига кирди. Бир қанча асарларни ўзбек тилига таржима қилган. Чўлпон 1938 йилнинг октябрида отиб ўлдирилган.

53.

Ғафур Ғулум

Таниқли ўзбек шоири, академик Ғ. Ғулум 1903 йилнинг 10 майида Тошкент шаҳрида меҳнатқан оиласида туғилган. У 9 ёшида отасидан етим қолган. Ғафур Ғулум аввал миллий мактабда, сўнгра эса рус-тузем мактабида ўқиган. Ундан сўнг муаллимлар тайёрлов курсини битириб, ўқитувчилик қилган. Кейинчалик болалар уйида муҳаррир, тарбиячи бўлиб ишлаган. Ғафур Ғулум бир қанча рўзномаларнинг муҳарририятларида ҳам хизмат қилган. Унинг биринчи шеърий тўплами "Динамо" 1931 йилда нашр этилган. Ғафур Ғулум шеърлар билан бир қаторда шеърий поэмалар ҳам ёзган. 30-йилларда Ғафур Ғулум сўнгги очерк, фельетонлар билан бир қаторда "Нестай", "Ғафур", "Тирилган мурда" каби қиссаларини ҳам нашр эттирган. Ғафур Ғулумнинг 20га яқин шеърий тўпламлари нашр қилинган. Ғ. Ғулум 1946 йилда "Мен Шарқдан келаман" романи учун Иттифоқ Давлат мукофоти билан таърифланди. Ғафур Ғулум 1943 йилда Ўзбекистон ФАнинг акад. асосчилигига сайланган. Адиб 1966 йилда вафот қилган.

54.

Мақсуд Шайхўли

Ўзбек адабиётининг атоқли намоён шоири ва драматурги М. Шайхўли 1906 йилда Тошкентда туғилган.

нинг Оқтош шаҳрида туғилди. У аввал миллий мактабда ўқиган. Кейин муаллимлик қилган. Баку Олий педагогика институтини сиртдан ўқиб битирган. У 1928 йилда Тошкентга келган. М.Шайхзода дастлаб рўзнома ва журнал муҳарририятларида, сўнг (1935—38-йилларда) ЎзР ФАнинг Тил ва адабиёт институтида илмий ходим бўлиб ишлаган. У 1938 йилдан Низомий номли ТошДПИнинг ўзбек (мумтоз) адабиёти кафедрасини бошқарган.

М.Шайхзоданинг шоирлик фаолияти 1929 йилдан бошланган. Унинг 1932 йилда "Ўн шеър", 1933 йилда "Ундозларим", 1934 йилда "Учинчи китоб", 1935 йилда "Жумҳурият" номли шеърий тўпламлари босилиб чиққан. Мақсуд Шайхзоданинг уруш йилларида "Кураш нечун" (1941), "Жанг ва қўшиқ" (1942), "Капитан Гастелло" (1941) каби шеърий тўпламлари, "Жалолиддин Мангуберди" тарихий драмаси нашр этилган. Кейинги йилларда шоир қатор шеърий тўпламлар, "Тошкентнома" (1958) лирик достони, "Мирзо Улуғбек" (1960) трагедиясини ёзган. У шунингдек, "Абу Райҳон Беруний" шеърий драмасини ҳам ёзган, бироқ бу асар йўқолган. М. Шайхзода Пушкин, Лермонтов, В. Шекспир ва Н.Ҳикмат асарларини ўзбек тилига таржима қилган. У 1967 йилда оламдан ўтган.

Мундарижа

Сўз бош	1
Мустақил давлат	1
Кориш	1
Фонетика	1
Орфоэпия	1
Графика ва орфография	1
Увак-пелаз ва қўшимчалар имлоси	1
Қўшма сўз ва сўз бирикмалари имлоси	1
Бугинги кириллиши	1
Бош ҳарфларнинг ишлатилиши	1
Тексикология	1
Сўзларнинг шакл ва маъно муносабатига кўра турлари	1
Тексикадаги ўз ва ўзлашган қатлам	1
Тарихий жиҳатдан ўзбек тили лексикаси	1
Умумий ва чегараланган лексика	1
Фразеология	1
Тексикграфия	1
Морфематика	1
Сўз яратиши	1
Морфология	1
Сўз туркумлари	1
Сифат	1
Сон	1
Олмош	1
Феъл	1
Равиш	1
Кўмакчи	1
Болдовчи	1
Юкдама	1
Ушлов	1
Тақинд сўз	1
Синтаксис	1
Сўз бирикмаси	1
Соҳага	1
Қўшма гап	1
Илова	1

81.2Ўз

И 37

Исмоилов А.Қ., Лафасов Ў.П.

Ўзбек тили (машқлар тўплами). Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги олий ўқув юртларининг русийзабон гуруҳлари талабалари учун қўлланма.— Т.: «Ўзбекистон».—2002.—104 б.

ББК 81.2Ўз

Анвар Исмоилов
Ўроқбой Лафасов

ЎЗБЕК ТИЛИ
машқлар тўплами

Бад. муҳаррир *Т. Қаноатов*
Техн. муҳаррир *У. Ким*
Мусахҳиҳ *Ш. Мақсудова*
Компьютерда тайёрловчи *Л. Абкеримова*

Теришга берилди 29.08.2002. Босишга рухсат этилди 27.11.2002.
Бичими 84x108¹/₃₂. Офсет босма усулида босилди. Шартли босма т. 5
Нашр т. 4,22. Нусхаси 3000. Буюртма № 101.
Баҳоси шартнома асосида.

«Ўзбекистон» нашриёти, 700129, Навоий кўчаси, 30.
Нашр № 99-2002.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг 1-босмахонасида
босилди. 700002, Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй.